

ЮРІЙ БОЙКО

**РОСІЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ
В БОЛЬШЕВИЦЬКИХ РОЗВ'ЯЗКАХ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ**

**НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ
Париж 1964**

ЮРІЙ БОЙКО

**РОСІЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ
В БОЛЬШЕВИЦЬКИХ РОЗВ'ЯЗКАХ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ**

НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ
Париж 1964

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Брошура, що її оце подаємо до рук українського читача, належить перу знавця національних відносин в ССРСР. Автор її пізнав советську національну політику і теоретично, і практично. В советських умовах він змушений був не тільки піти на науку в «Інститут марксизму — ленінізму для наукових працівників», але як «безпартійний спец» мав здобути найвищі відзнаки в навчанні, щоб утриматися на поверхні життя і розвіяти навколо своєї особи підозріння в «буржуазному» націоналізмі. А ці підозріння були, та й не безпідставні. І вони привели тоді ще молодого нашого автора на багато місяців в камеру колишньої тюрми для каторжників у м. Миколаєві, де наш учений був у суворій ізоляції, не мавши змоги бачити ні світу сонця, ні людей. А й пізніше він був виключений із Інституту Шевченка як «ворог народу» за приховання свого «націоналістичного минулого».

У проф. Бойка збереглася цікава колекція поживклих паперів, офіційних документів з підписами й печатками НКВД, Раднаркому УРСР, Наркомосу РСФСР, Профспілки Робітників Високих Шкіл і Науково-Дослідних Установ... І ці документи розкривають ціле Дантівське пекло «національної політики», що її доводи-

лося перейти українському інтелігентові в Советському Союзі. З професійної Спільки його викинуто знов таки за «минуле» та за відсутність у наукових працях «ленінської партійности», за «буржуазний об'єктивізм».

Коли проф. Бойко, цькований на Україні, хотів виїхати на педагогічну працю в глухий закуток Сибіру, то Наркомос РСФСР відмовив йому, виявилось, що і в Сибіру «національна проблема» існує; не дозволено йому й підмітати вулиці, бо советський двірник мусить бути «клясово свідомий».

На очах проф. Бойка відбулася жахлива трагедія тридцятих років — винищення цілого покоління українських інтелектуалів наслідком терору. І коли він все таки не згинув, то треба дякувати тут сліпій нагоді — випадковій і несвідомій підтримці з боку письменника Максима Горького — видатного тодішнього советського вельможі.

Пізнавши національну політику Москви ще в СССР практично й теоретично, проф. Бойко на еміграції присвятився систематичним студіям її в обставинах, які дають змогу на об'єктивність, хоч і не «буржуазну», яку йому закидувано в «соціалістичному раю».

Наш учений заснував у 1954 році Незалежну Асоціацію Дослідників Советської Теорії і Практики в Національних Проблемах. До цієї науковій Інституції належать 27 учених-ідеалістів, які без належної матеріальної підтримки видали понад двадцять праць українською, німецькою, англійською, італійською мовами. Серед цих праць найбільша і найґрунтовніша — це книга англійською мовою «Russian Bol-

shevism» на 336 стор., що її видало старе заслужене німецьке видавництво «Bong Verlag». До цієї книги входять чотири розвідки: Ю. Бойко — «Російські історичні традиції в большевицькому розв'язанні національної проблеми»; Ю. Бойко — «Російське народництво, як джерело ленінізму-сталінізму» О. Кульчицький — «Аналіза російської природи большевізму у творах Бердяєва»; О. Сулима — «Відчуття російської природи большевізму у творах російських письменників, публіцистів та вчених».

Першу з цих праць українською мовою друкувало «Українське Слово» на своїх сторінках. Тепер ця праця виходить цілістю, як окрема книжка. Кожний, хто прочитає розвідку, побачить, що вона мужньо насвітлює саму істоту національної проблеми. Це насвітлення показує Ахіллесову п'яту всієї советської системи, одвічну силу національних почувань ряду народів, що стоять у змагові проти московського імперіялізму.

Праця проф. Бойка (як і інші розвідки в згаданій уже нами книзі «Russian Bolshevism») обережно, але твердо показує перед західнім світом перспективу успішної боротьби проти Москви во ім'я справедливости та гуманности. Не треба, мабуть, доводити, яким важливим духовим явищем є поява такої книги, як «Russian Bolshevism» в наші часи, часи не раз безпринципної, опортуністичної коєкзистенції.

Значення книги високо оцінила чужинна фахова критика. Низка рецензій німецькою мовою (місячник «Ostbrief», віденський «товстий» журнал «Geist und Welt», газета «Die Brücke» тощо), англійською (вінніпезька газета «Free

Press», журнал «Sudeten Bulletin» та ін.) італійською (римський часопис «Corrispondenza Socialista») дуже високо оцінили книгу. Німецький фахівець східноєвропейської проблематики R. Müller-Sternberg закінчував свою рецензію такими словами (наводимо цитату в укр. перекладі): «Вартість цієї праці підноситься ще тим, що автори, які самі в Советському Союзі жили й діяли, ураховують не лише українську ситуацію, але виходять також зі становища інших східноєвропейських народів. Було б дуже побажаним, щоб ця книжка з'явилася в німецькому перекладі». («Ostbrief», 1962, III, S. 295).

Та, на жаль, книжка, не зважаючи на свій зміст і на компетентні позитивні відгуки, знаходить слабкий збут. Це слід пояснювати тим, що старе заслужене видавництво, яке надрукувало книгу, зробило нею першу спробу публікації англійською мовою, не маючи забезпеченої клієнтури на англомовному ринкові. Також і політична атмосфера коєкзистенції не сприяє мужнім поглядам на істоту національних відносин в ССРСР. І тому праця українських вчених не знаходить достатньої кількості покупців.

В цих обставинах потрібна допомога українських читачів-ідеалістів. І наше Видавництво, друкуючи українською мовою працю проф. Бойка з «Russian Bolshevism», надіється, що читач, надхнений високими ідеями цієї книжки, подумає й про долю англомовного тому й придбає його для подарунку своїм приятелям-чужинцям чи для дару в публічну бібліотеку.

Видавництво

Простір понад 1/6 земної кулі — колишня Російська імперія, тепер ССРСР, є найбільш многонаціональною в світі державою. Є це з'єднання під одним політичним дахом 73 націй, народів і племен.

15 союзних і 18 автономних республік, 10 національних округів відбивають сьогодні цю національну многоликість ССРСР. Російський етнографічний терен набагато менший від решти просторів ССРСР. Цілий ряд національностей, які населяють Советську імперію, мають давніші культури, ніж росіяни, деякі певними сторонами свого культурно-цивілізаційного рівня ще й сьогодні переважають росіян. І все таки беззаперечним є факт панування російської нації в ССРСР, її державний примат.

І хоч цілий ряд народів, наслідком важкої боротьби, відстояли і відзискали деякі елементи незалежності, все таки ССРСР перед зовнішнім світом є політичною цілістю, і таким є він у великій мірі й у своєму внутрішньому житті. Національний гніт залишається найреальнішим фактором советської дійсності.

Серед упадку світових колоніальних імперій Росія покищо залишилася могутньою колоніальною потугою, яка шляхом модернізації своєї колоніальної системи спромоглася затри-

мати в імперському лоні більшість складових частин, що припали їй від часів царату. Сотні років творилася ця імперська система, сотні років зазнавала вона багатьох струсів, багатьох ударів від поневолених націй. Проблема панування над націями і їх поневолення становила центральний вузол не лише державної політики Росії, але й національної свідомості росіян.

Большевізм, що прийшов на зміну многовіковому абсолютизму та короточасному демократичному антрактові, не міг легковажити цього досвіду. Інтуїтивно й свідомо перейняв він його, продовжив і удосконалив, виступаючи водночас із голосними деклараціями про «цілком нову» «небувалу» розв'язку національної проблеми, яка, в світлі большевицько-московських тверджень, мала б уважатися ідеальною, що її неможливо перевершити, ба й осягнути в якійсь іншій соціально-політичній системі.

Тим часом об'єктивна аналіза вимагала б розгляду московсько - большевицької національної політики в зв'язку з цілим історичним поступованням і досвідом російської бюрократії, в зв'язку з історичною свідомістю російської еліти й російського народу.

Чи визнають самі большевики наявність російських традицій у своїх розв'язках національного питання?

Насамперед вони наголошують свою винятковість. Вони твердять, що лише завдяки марксистському підходові, застосованому Леніном - Сталіном відповідно до нової епохи «загниваючого» капіталізму, вдалося знайти й

реалізувати такі розв'язки, які приводять нації до їх розцвіту, до перетворення в «соціалістичні нації». Советська національна політика береться як річ діаметрально протилежна царській, аксіомою вважається, що в советській національній політиці немає і не може бути виявів імперіалізму, тим самим нічого спільного не може вона мати з політикою царату.

Лише в одному сенсі визнають большевики значення російської традиції: вони твердять, що російському народові імперіалістичні потяги завжди були чужі, отже і російська «прогресивна» інтелігенція, зв'язана тісно з народом, ніколи не була наставлена по-імперіалістичному, вона підносила і плекала ідею сратерства російського народу з іншими, засуджувала царську політику національного гніту, обстоювала свободу поневолених націй, допомагала їм у їхній визвольній боротьбі. Таким чином, російська «прогресивно-демократична» інтелігенція була попередницею большевиків у їхні розв'язках національної проблеми.

Большевицькі дослідники звичайно не шукають і не вказують зв'язку окремих елементів большевицької національної політики з ідеями російської революційної демократії. Весь зміст цієї політики трактується ними, як твориво марксизму. Одначе, за російськими революційними демократами і взагалі «прогресивними» елементами російського суспільства всіх епох залишається роля попередників «світлої сьогоднішности» й носіїв і втілювачів прагнень російського народу до справедливої дружби між націями. Вважається, що марксизм - ленінізм своєю внутрішньою логікою

розвитку дає розв'язки, якими немов би увінчуються вікові прагнення російського народу до міжнаціональної справедливості.

Від цього тенденційного погляду на російське минуле дуже тхне народницьким світоглядом 70-80 рр. попереднього століття. Одначе це зовсім не перешкодило тому, що цей погляд посилено, наполегливо провадиться в советській пропаганді й науці, до цього розуміння історії старанно підтягають всілякі історичні ілюстрації. І особливо історію духового розвитку Росії XIX-XX століття за останній час дуже причепурено: вона тепер виглядає на безперервний ланцюг турботливого дбання «прогресивних» російських діячів про інтереси поневолених націй.

Варто принагідно розвіяти цю легенду в бігові нашого дальшого викладу, який має на меті простежити генезу большевицьких підходів до національної проблематики насамперед у російській дійсності XIX-XX стор.

Московія, а пізніше Російська імперія, завжди були зразком клясичної викінченості імперіялістичного хижачтва. Факти цього хижачтва офіційна російська історія завжди відсувала на задній плян, однак все таки в історичних анналах, не призначених для широкого вжитку, ці факти збереглися в колосальній кількості, і тільки майбутній об'єктивний історик спроможний буде створити дійсну історію Росії, побудовану на безконечнім ланцюгу політики геноциду. Якщо серед казанських татар

відпоручники Московії відбирали життя татарам-ремісникам, ковалям, зброярам, тому що вони могли технічно уможливлювати національно-оборонний спротив татар, то в Україні в 1709 році винищували подекуди населення поголовно, з дітьми і немічними стариками, щоб залякати народ і позбавити його волі до боротьби за свою державну незалежність.

Ця імперіялістична політика не була лише виявом діяльності уряду. Російський дослідник Разумов зазначає: «Подиву гідною є здібність російського народу проникати вглиб іноземницьких кочовиськ, розселятися у їхніх межах, розбиваючи лініями своїх селищ племена на дрібні частини і роблячи тим самим іноземницьке населення більше сприятливим до повільного зросійщення» (Разумов, «Забайкальє», СПб, 1899, ст. 42-43).

Ця здібність російського народу здійснювати імперіялістичні завдання російського уряду виявлялася не тільки стосовно номадних племен; в Україні, в Польщі та інших підбитих країнах, росіяни, купчачись у містах, творили ті російські бастіони, які уможливлювали урядові його політику упокорення і нищення націй. Кольоритним зразком хижачтва російсько-колоніальної політики царату вже у другій пол. XIX віку був податок, накладений на середньоазійських тубільців за використовування вітру: коли азієць користався з сили вітру, щоб урухомити млин, коли він пускав з коми на своєї хижі дим у повітря чи сушив білизну, де повівав вітерець, він мусів платити податок (Збірник «Формы національного движенія в современных государствах», СПб, 1910, ст. 290).

Найлегше було нищити й асимілювати сибірські племена. На грані ХХ ст. російський публіцист Міроп'єв щодо Східнього Сибіру міг із почуттям тріумфу відзначити:

«Російське населення... частинно витіснило туземні племена... з кращих, насиджених місць далі на північ і північний схід, частинно ж, підкоривши собі, своєму культурному впливові найподатливіших і найменше стійких із них, асимілювало їх з собою. Наслідком цього наступального руху росіян в глибокий Сибір було, з одного боку, те, що всі найкращі місця щодо рільничої культури опинилися в посіданнях росіян, сталося по місцях знедолення сибірських іногородців земельними й усякими іншими життєвими вигодами, а з другого боку — злиття туземців з росіянами і при тому головне в Західнім Сибіру цей страшенно складний і дуже довгий етнічний процес завершився повною асиміляцією тубільців з росіянами, обрусінням їх, що становить торжество російського народу над сибірськими іногородцями» (Міроп'єв, «О положении русских иногородцев», СПб, 1901, ст. 287-288).

І. Міроп'єв тріюмує у своїй просторій книзі з приводу цієї з трудом протягом століть здобутої перемоги. Але не цей тріумф становить основу його книги, а тривога за асиміляторські можливості російського народу навіть щодо малокультурних сибірських племен.

«На великий жаль, — каже він, — зовсім не в багатьох місцях російська народність досягнула блискучих наслідків: найменше вона досягнула таких успіхів у Східнім Сибіру, де зустріла досить сильну відсіч своєму впливові від

бурятів і якутів, найбільше тісно і при тому на величезному просторі поєднаних між собою, вельми стійких у своїй племенній організації. Ці два сибірські туземні племена творять собою немов би тверду греблю, об яку вдарилася російська хвиля і якої покищо не може зломити».

Але і не це ще є причиною схвильовання російського публіциста. Віда, на його думку, лежить також у тому, що російський народний організм забагато проковтнув чужого етнографічного матеріалу. Російська людина губить свою духову фізіономію, перетворюється в гібрида, у безформну масу, більше того, підпадає серед чужих племен асиміляції, фізичній, мовній, духовій, релігійній. Створюється «жахливий тип» мішанця, зовсім не росіянина. І автор серед трубних звуків торжества російської асиміляційної політики відчуває небезпеку величезної поразки, привид катастрофи.

Такими були «успіхи» Росії в її національній політиці там, де вона мала справу з найслабшими, безборонними і малокультурними племенами. Але ще важче було дати раду з європейсько - передуральськими народностями фінського і татарсько - монгольського характеру. Хоч і вони частинно були асимільовані та поповнили біологічну силу росіян (та й розкладали внутрішню російський духовий тип), все таки можливості дальшої асиміляції з ХІХ ст. тут виразно доходили краю, а відкривався фронт зatoryжної боротьби.

Ще складніша була справа у решті Азії й Європи. Тут посилена політика русифікації за

довгий час давала зовсім неспівмірні результати. Народи знаходили в собі сили для духового, підпільно-революційного і навіть збройно-революційного спротиву. І це ставало причиною тривоги не лише для публіцистів середнього калібру, як от згаданий Міроп'єв, але і для таких, як Мілюков (див. його «Очерки ист. рос. культуры»), що в російське імперське майбутнє дивилися без оптимізму, відзначаючи, що питома вага росіян і іноrodців у імперії змінюється не на користь перших. У ХХ століття імперія вступила з 47% російського і 53% іноrodнього населення. І головне: це переважаюче кількісно неросійське населення мужніло і скріплялося в своєму опорі.

XIX ст. особливо унаочнило всі імперські труднощі. «Національне питання є центральним пунктом вірменського суспільного життя не тільки в Туреччині, але і в Росії протягом всього XIX ст.», — каже вірменський дослідник Тігранян. Кілька повстань у Грузії, безперервний ланцюг збройного змагання в Дагестані, на теренах, які протягом півстоліття були кількакратно завойовувані і знову втрачені, дві дуже небезпечні для Росії революції в Польщі (1830. і 1863 рр.), підпільне Товариство Возз'єднаних Слов'ян в Україні, що у першій чверті XIX ст. плекало ідеї слов'янської федерації, далі розвиток цих ідей серед української інтелігенції у Кирило-Методіївському Братстві в 1846 році, поява українофільського руху, що попри свою лояльність до уряду формував процес національно - культурного усвідомлення українців, за якими неминуче йшло усвідомлення політичне і вже наприкінці століття

породило самостійницьку політичну групу, т. зв. «Братство Тарасівців»...

Ще не встигла Росія твердою ногою стати в Середній Азії, серед туркестанських народів, які до 80-х рр. змагалися проти російської армії не лише з фронту, але і з тилу, як уже всі давніше завойовані та «приєднані» народи — поляки, українці, литовці, вірмени, татари та інші — остаточно і безповоротно вступили в таку стадію свого національного відродження, проти якої залишалися безсилими всі поліційні скорпіони від цензурних заборон до російської каторги включно.

Росія зросла до велетенських розмірів, але її імперські обручі скріплювалися поза росіянами лише деякими порівняно нечисельними прошарками асимільованого елемента з різних народів. Тим самим небезпека постійно чигала на імперію. І коли свідомість пересічного росіянина звикала в здобутих теренах бачити лише Росію, то елітарні елементи російського суспільства були свідомі небезпеки, ця небезпека постійно тиснула на них, змушувала їх дбати про охоронні заходи, поліційні й ідейні, і в цьому влада, як побачимо далі, діяла спільно з письменниками, вченими і навіть соціальними революціонерами.

Перші російські дворянські революціонери, що у грудні 1825 р. безстрашно піднесли прапор революції проти самодержавства, були централістами й асиміляторами. У своїх планах революційної перебудови країни, більшість із них не могла погодитися на ніякі державно-політичні права для Польщі. Декабрист генерал Орлов казав, що відновлення Польщі бу-

ло б нещастям (Р. И. Выдрин, «Национальный вопрос в русском общественном движении», «Голос Минувшего», 1915, ч. 1, ст. 103). Коли декабрист кн. Трубецкой шукав союзу з поляками, то це тому, що через їх участь у повстанні надіявся він прилучити до Росії польські області Австрії і Пруссії (там же, ст. 105).

На думку кн. Вяземського, свобода польського і російського народів неподільна, поки не стане вільним російський народ, не може бути волі і для Польщі. У доброму і в злому, обидва народи зв'язані нитками братерства: «З одного келиха пити нам; не каламутьмо ж його один одному і не підкидаймо отрути» (там же, ст. 104). У вислові кн. Вяземського генетично започатковано ідею «братерства народів» російсько - імперського простору і вже з самого початку ця ідея є знаряддям централістичної тенденції. В цьому ж сенсі російсько - польське «братерство» розуміє провідник південної групи декабристів Пестель, який на сторінках «Русской Правды» найбільше сконкретизував відношення першої підпільно - революційної російської організації до Польщі.

За його проєктом, Росія мала сама визначити майбутні границі польської держави, Польща не відокремлювалася б сама, але російський революційний уряд мав би її відокремити, проте так, щоб вона назавжди залишилася, в мирний і воєнний час, у тісному союзі з Росією. Політичний і соціальний устрій мав би бути в обох державах однаковий. Для забезпечення єдності держав польські представники мали б увіходити у склад російського уряду (там же, ст. 108, 109).

Якщо б поляки на такі умови не пристали, то тоді слід було б Польщу перетворити на російську область і адмініструвати в ній відповідно до потреб імперського центру.

Всі інші країни (на думку Пестеля) такі як Фінляндія, Естонія, Ліфляндія, Курляндія, Білорусія, Україна, Грузія, весь Кавказ, киргизькі землі тощо — з причини своєї кволости не можуть творити власних держав, а тому за принципом доброзручності («благоудобства»), мають зректися прав окремої нації, повинні «на вічні часи» залишитися у складі російської держави, народам цих країн належить цілковито асимілюватися серед росіян.

Південні декабристи мріяли про республіку «єдину і неділиму», ідеалом для них були централізаційні ідеї французької конституції з 1793 року (Семевський, «Политические и общественные идеи декабристов», 1909, ст. 151). У противагу Товариству об'єднаних слов'ян, південні декабристи були окресленими противниками федерації:

«Росія через свій федеративний уклад знову матиме всілякі нещастя й численну шкоду, як колись за часів удільних князівств, що не були нічим іншим, як федеративним укладом держави, та що через різноманітність своїх складових частин скоро втратить не тільки своє значення, велич і силу, а ще й своє існування в ряді великих держав» (Богданович, «История Александра I», стор. 493).

Ціль повної русифікації народів, острах перед концепцією федералізму, піднесення під виглядом «самостійности» форм дуже обмеженої автономії, освячуваної централістичною іде-

єю «братерства народів» — ось із таким антуражем настанов, які знайдуть згодом віддалений відгомін чи й розвиток у большевізмі, виступили декабристи.

Світлою постаттю серед декабристів була постать Рилєєва (1795-1826). Він чуйно сприйняв українську політичну проблематику. Захоплений ідеями українського національно-державного демократизму XVII - XVIII ст., ідеями, які ще й на початку XIX ст. жили в серцях деяких спадкоємців козацьких родів, — Рилєєв написав поему «Войнаровський», частинно поеми «Наливайко» і «Мазепа». Всупереч офіційному штампі істориків, які представляли українського гетьмана Івана Мазепу як «злочинця» і «зрадника», Рилєєв спромігся побачити в ньому великого мужа, захисника незалежності своєї країни.

Близький до декабристського руху за своїми настроями і зв'язками славетний письменник Грибєєдов (1795 - 1829), що створив таку перлину російської літератури як комедія «Горе от ума», гуманні ідеї якої підносить високо російське літературознавство, був не лише виконавцем, але й ініціатором великих імперіалістичних плянів Росії. Як повновласний посол російського уряду в Персії, розробив він грандіозний план опанування Персії через російські капіталовкладення в перську економіку, — сміливість, до якої ще не могли піднятися тодішні правителі Росії, які відкинули план. За участю Грибєєдова укладено було мир з Персією, на підставі якого ця країна мала платити велику контрибуцію і «репатріювати» російських громадян-«іногородців» на їх батьківщину».

В трудах коло реалізування цієї «репатріації» загинув Грибєєдов від рук розлюченої перської юрби... (Стаття Благого в «Литературной Энциклопедии», Москва, т. II, 760 - 761; стаття Піксанова в «Энциклопедическом словаре русск. билиографич. и-та Гранат», 7 вид., т. XVII, 88; АН. СССР — «Ист. русск. л-ры»; М-Л. 1953, т. VI, ст. 121-122).

У практиці Грибєєдов служив скріпленню імперії, як «тюрми народів», задля цього він не жалів свого життя, у теорії ж міг він для вислову свого фрондерства стосовно до соціального режиму вкласти в уста своїх героїв, кавказьких горців, слова зневаги до Росії. У вірші «Хижаци на Чегмі» говорить, що у росіян «доми - кайдани», що «в їхній землі і світло темниче» («Исторія русской литературы» під ред. Д. Овсянко - Куликовського, т. I, М. 1908, ст. 203; Грибєєдов: Соч., М. 1956, с. 366-367). Тут у Грибєєдова бачимо початки того характеристично російського лібералізму, який творить ілюзію позитивного наставлення до поневолеваних націй і цією ілюзією прикриває свою внутрішню колонізаторську наставу.

У відношенні до національної проблеми, російська думка у XIX - XX ст. розвивалася здебільшого під тиском подій і явищ. Національно-визвольні процеси викликали російську реакцію. Розвиток російського наставлення до поневолеваних націй є — таким чином — ланцюгом реакцій. Першою яскравою подією, що викликала реакцію, було польське повстання 1831 р. Воно дало привід для великодержавних виступів цілого ряду поетів і письменників,

імена яких є гордістю для російської літератури.

В. Жуковський (1783 - 1852), що проклав шлях баладному жанрові в російську літературу, поет, що його ніжною мрійністю захоплюються історики літератури, написав «Російську пісню на здобуття Варшави». Польське повстання для нього було лише «бунт» і «зрада». Він радіє з картини, в якій «наші мстиві бомби» летять на місто бунту, пишається тим, що сучасники продовжують завойовницькі традиції часів Катерини II, радіє військовою звитягою і славить безмежність імперії, поширюваної здобуваючою силою російського багнета:

За Араксом наши грани;
Арарата чудный плен
И орлы средь Эривани,
И разгром варшавских стен.

В листі до І. Дмитрієва, Жуковський зазначив, що він «ні одного віршу не писав з таким живим почуттям», як цей (В. А. Жуковський, «Стихотворения», Ленинград, 1940, т. II, ст. 215, 516).

Ф. Тютчев (1803-1873), якого російська критика вважає поетом християнських мотивів і загальнолюдського змісту, відгукнувся на перше польське повстання віршем «Как дочь родную на закланье». Як колись Агамемнон приніс свою дочку в очищувальну жертву Богові, так мусіла Росія вчинити з Польщею. Не жорстокість, не скаженість меча керувала нею, ні, лише «вища свідомість, покликання до небесних шляхів». «Не за коран самодержав'я кров

російська лилась рікою» — вигукує поет. Ні! Російський народ відчуває над собою у незримій висоті зорю і йде за нею до своєї таємничої цілі. Очищувальна жертва потрібна була, щоб дати народам, підбитим Росією, грізний приклад долі, яка чекатиме непокірних. Поетові присвічує ідея:

Славян родные поколенья
Под знамя русское собратъ
И вестъ на подвиг просвещенья
Единомысленных, как рать.

(Ф. И. Тютчев: Стихотворения. Письма. М., 1957, с. 89-90.)

І Тютчев звертається до переможеного народу, як до «орла одноплемінного», що впав пробитий «братньою стрілою». І клянеться свято зберегти попіл спаленої Польщі, бо з нього має, як фенікс, вирости спільна свобода.

У змісті цієї поезії не трудно помітити дальший розвиток ідеї «братерства народів», що її лише загально намітили були декабристи. У трактівці Тютчева ця ідея починає більше увиразнюватися, як прообраз «братерства» советської інтерпретації. Тут уже й «історична неминучість», і «надихана вищим сенсом мудра жорстокість» росіянина і обов'язкове «єдиномисліє» на шляху до прогресу.

Але це незвичайне братерство, бо росіянин — «старший брат». Це резвинення ідеї приносить з собою поезія слов'янофіла Хомякова (1804 - 1860) «Ода». Поет малює страшну картину бою проти польських повстанців. Розмірено крокує піхота, сталевую щетиною тисне кіннота, режуть гармати, стогін смерті і рідний

плач... Поет із жахом відвертається від цього образу нищення. Прокляття безглуздій вороженчій серед «одноплеменників»! На місце цього його зір милує картина, що виступає у райдужних фарбах перед ним:

Он видит — гордо над вселенной,
До свода синего небес,
Орлы славянские взлетают
Широким дерзостным крылом,
Но мощную главу склоняют
Пред старшим северным орлом.

Поняття «старшого брата» міцно закріпилося в російській суспільно - політичній думці XIX ст. Політичний сенс цього питання може найбільш виразно виступає в писаннях Погодіна (1800 - 1875), професора історії і публіциста 1830 - 60 рр. Для нього російське провідництво серед слов'ян — це шлях до світового панування Росії. Він цілком у владі палкої мрії про те, як Росія, об'єднавши навколо себе єдинокровних братів-слов'ян, рішатиме долю світу:

«Питаю, чи може хто змагатися з нами, і кого не примусимо ми до послуху?.. Серце трепеще з радости... О, Росіє, о, моя батьківщино! ... Тобі, тобі судилося довершити, увінчати розвиток людства» (Пыпин, «Панславизм в его прошлом и настоящем», «Колос», 1913, ст. 87 - 89).

Це були привабливі мрії. Тим часом треба було давати раду з «братами - слов'янами», які того братерства відпекувалися не лише словами, але і зброєю. Погодін на протязі більше як тридцятьох років присвячувався польській

проблемі, він давав найсуперечніші рецепти її розв'язання. Була в нього й думка про великодушне дарування незалежності Польщі. Вражені цією великодушністю, поляки мали б зрозуміти свою помилку і повернутися в обійми до братів - росіян. Згодом, прийшовши до висновку, що цей шлях нереальний, Погодін висловлює переконання, що поляків треба перевиховувати, наприклад, з допомогою їхньої ж історії, написаної в російському дусі:

«Польська історія, безпристрасна, правдива, докладна, є найвірніша союзниця Росії, яка може принести нам користи більше кількох фортець... Інша річ, — історія польська зловжита, — історія, спрямована навмисне до беззаконної цілі. О, таку історію треба переслідувати, як злосливе ошукання, як образу науки, як блюзнірство. З цієї причини потрібно написати наново польську історію для шкіл, — поставивши тему польським вченим, зі значною винагородою».

Ці слова Погодіна стали для большевиків немов би заповітом, який вони поширили на всі підвладні їм народи. Об'єктивно написані національні історії проголошено «спрямованими до беззаконної цілі», заплямовано, як «ошукання», «блюзнірство». Натомість написано наново історії «за значною винагородою» і з настановами на виправдання російського імперіалізму.

Польське повстання 1831 року викликало співчуття в політичних колах Заходу. У французькій палаті депутатів лунали гарячі промови Ляфаєта, Могена й інших на захист польського народу. Геніяльний російський поет Пуш-

плач... Поет із жахом відвертається від цього образу нищення. Прокляття безглуздій вороженечі серед «одноплеменників»! На місце цього його зір милує картина, що виступає у райдужних фарбах перед ним:

Он видит — гордо над вселенной,
До свода синего небес,
Орлы славянские взлетают
Широким дерзостным крылом,
Но мощную главу склоняют
Пред старшим северным орлом.

Поняття «старшого брата» міцно закріпилося в російській суспільно - політичній думці XIX ст. Політичний сенс цього питання може найбільш виразно виступає в писаннях Погодіна (1800 - 1875), професора історії і публіциста 1830 - 60 рр. Для нього російське провідництво серед слов'ян — це шлях до світового панування Росії. Він цілком у владі палкої мрії про те, як Росія, об'єднавши навколо себе єдинокровних братів-слов'ян, рішатиме долю світу:

«Питаю, чи може хто змагатися з нами, і кого не примусимо ми до послуху?.. Серце трепеще з радости... О, Росіє, о, моя батьківщино! ... Тобі, тобі судилося довершити, увінчати розвиток людства» (Пыпин, «Панславизм в его прошлом и настоящем», «Колос», 1913, ст. 87 - 89).

Це були привабливі мрії. Тим часом треба було давати раду з «братами - слов'янами», які того братерства відлекувалися не лише словами, але і зброєю. Погодін на протязі більше як тридцятьох років присвячувався польській

проблемі, він давав найсуперечніші рецепти її розв'язання. Була в нього й думка про великодушне дарування незалежності Польщі. Вражені цією великодушністю, поляки мали б зрозуміти свою помилку і повернутися в обійми до братів - росіян. Згодом, прийшовши до висновку, що цей шлях нереальний, Погодін висловлює переконання, що поляків треба перевиховувати, наприклад, з допомогою їхньої ж історії, написаної в російському дусі:

«Польська історія, безпристрасна, правдива, докладна, є найвірніша союзниця Росії, яка може принести нам користи **більше кількох фортець**.. Інша річ, — історія польська зловжита, — історія, спрямована навмисне до беззаконної цілі. О, таку історію треба переслідувати, як злосливе ошукання, як образу науки, як блюзнірство. З цієї причини потрібно написати наново польську історію для шкіл, — поставивши тему польським вченим, зі значною винагородою».

Ці слова Погодіна стали для большевиків немов би заповітом, який вони поширили на всі підвладні їм народи. Об'єктивно написані національні історії проголошено «спрямованими до беззаконної цілі», заплямовано, як «ошукання», «блюзнірство». Натомість написано наново історії «за значною винагородою» і з настановами на виправдання російського імперіалізму.

Польське повстання 1831 року викликало співчуття в політичних колах Заходу. У французькій палаті депутатів лунали гарячі промови Ляфаєта, Могена й інших на захист польського народу. Геніяльний російський поет Пуш-

кін (1799 - 1837) відповів на це двома віршами: «Наклепникам Росії» і «Бородинська річниця». У відповідь Заходові войовничо висунув він твердження, що польська проблема — це для Росії «домашній спір», «внутрішня справа». З властивим йому темпераментом, з дерзким розмахом підносить він гасло злиття «слов'янських струмків» у «російському морі». В його поезії звучать ноти задоволеної помсти, він ширяє у хмарах слави, що її створили переможні російські багнети.

І ще одне, — дуже важливе для розуміння нашої теми, — Пушкін приймає бажане, вимріяне за дійсність. Нехай ця дійсність умовна, але для нього вона вже існує: Росію з усіма її народами Пушкін трактує як морально-політичну єдність:

Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной
Колхиды,

От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?

(А. С. Пушкин, «Полное собрание сочинений в десяти томах», т. III, М-Л, 1950, ст. 223).

Намагання назовні немов не приймати до уваги аморфності імперії, її механічно створеної многоскладовості, а насправді глибоко тривожитися цим — така панівна постава помітна у багатьох представників російської еліти XIX - XX ст., і цю психічну незрівноваженість перед лицем національної проблеми пізніше переберуть собі у спадщину большевики.

Антипольські поезії Пушкіна, як свідчить А. Пипін, дуже відповідали тодішньому настрою російського суспільства. «Думка про злиття струмків... думка про сталеву щетину набула також чималої популярності» — каже він. (А. Пыпин, «Польский вопрос», «Вестник Европы», 1880, ч. 2, ст. 712,713).

Великий російський поет у своїй постаті втілював, немов символ, єдність російського уряду і суспільства, коли йшлося про ставлення до поневоленого народу.

Але тривога за майбутнє допікала... Як людина геніяльна, Пушкін відгадав раніше за своїх сучасників, куди прямують перші паростки українського національного відродження і намагався забити «осиковий кілок» в могилу не так ще давно похованої української державності. Він вчитується в українські народні пісні, студіює «Історію Русов», що була тоді немов другим євангелієм в родині кожного освіченого українця і відбивала ідеологію українського автономізму кінця XVIII стол. Наслідком цих студій, породжених його тривогою за майбутнє імперії, з'являється його поема «Полтава».

Завдання цієї поеми — довести «історичну неминучість» поглинення України Росією. Гетьман Мазепа, що поставив справу відновлення самостійності України на вістря меча, представлений у творі, як мелодраматичний лиходій, носій розпусних пристрастей і егоїст. Зате його переможець, цар Петро, з'являється у поемі серед трубних звуків перемоги як величній і мудра постать. Не забуто при закінчен-

ні і політичної моралі про марність і віджилість українських змагань...

Пушкін був також прихильником геноциду. Свою поему «Кавказький полоненик» він закінчував словами в честь покорителя Кавказу ген. Котляревського:

Тебя я воспою, герой,
О, Котляревский, бич Кавказа!
Куда ни мчался ты грозой —
Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена.

(Пушкін. «Сочинения», Петрополис-Берлін, с. 53)

В очах Пушкіна, опір кавказьких народів — це опір «дикунів» «законові». Російський «закон» — це втілення цивілізації, і вона повинна перемогти. А поки це станеться, Пушкін, прославляючи тих, хто нищив волелюбні народи, був не від того, щоб співати славу Кавказові. Для Пушкіна Кавказ являв собою привабливу країну, де була змога виявити розмах, де ждали пригоди, де хижий двоголовий орел імперії ненастанно мав насолоду зі свіжої крові.

Це була країна чудесних гір, красивих жінок, упертих у своїй дикості хоробрих черкесів і мудро-переможних росіян. Це була «чарівна екзотика».

Цю ж саму екзотику знаходимо у знаменитого російського поета М. Лермонтова (1814 - 1841). Лермонтов мав спокусу зрозуміти ближче й глибше вольнолюбні прагнення кавказьких народів, але імперіялістична спокуса виявилася сильнішою і ближчою серцю. Він надзвичайно любив мальовничу Грузію, але вщеп-

лена з молоком матері доза російського імперіялізму робила його імунним до зрозуміння історії, страждань і прагнень грузинського народу. Він малює образ цариці Тамари:

В глубокой теснине Дарьяла,
Где роется Терек во мгле,
Старинная башня стояла,
Чернея на черной скале.

В той башне високої і тесної
Царица Тамара жила:
Прекрасна, как ангел небесный,
Как демон коварна и зла.

З поезії довідуємося про одну пристрасть Тамари: скидати з башти в прірву своїх коханців. І це мала б бути та цариця Тамара, яка мудро дбала про матеріальний і культурний розквіт країни, залишила по собі славні архітектурні споруди! Акад. Марр дивувався, як це могло у Лермонтова вийти, що іконописна цариця грузинської історії обернулася у сластолюбну розпусницю (Авалов, «Независимость Грузии в международной политике 1918 - 1921 гг.», Париж, 1924).

Ще більше можна дивуватися тим ідилічним тонам, в яких змальовує Лермонтов наслідки приєднання Грузії до Російської імперії:

И Божья благодать сошла
На Грузию! — Она цвела
С тех пор в тени своих садов,
Не опасаяся врагов
За гранью дружеских штыков.

Пишучи ці рядки, забував Лермонтов про ряд антиросійських повстань і змов, які мусіли

б бути ще дуже свіжими в його пам'яті. Але така вже сила російської тенденційності — вважати неіснуючим те, що не відповідає імперіалістичній концепції.

В поемі «Ізмаїл-Бей», романтичним героєм Лермонтова є черкес, вихований у Петербурзі. Трагізм роздвоєної душі приваблює поета. Лермонтов ідеалізує людину, яка в глибині душі вже розірвала зі своїм народом. Така ідеалізація була неписаним програмовим завданням часу. Белінський возвеличував Гоголя не тільки за те, що він був великим майстром слова, а й за те, що Гоголь рвав зв'язки з українським світом і входив у світ російський.

В «Ізмаїл-Бей» знаходимо промовисте «кредо» Лермонтова:

Какие степи, горы и моря
Оружью славян сопротивлялись?
И где велению русского царя
Измена и вражда не покорялись?
Смирись черкес! И Запад и Восток
Быть может, скоро твой разделят рок.
Настанет час — и скажешь сам надменно:
Пускай я раб, но раб царя вселенной!
Настанет час — и новый грозный Рим
Украсит север Августом другим!

(М. Лермонтов, «Поэмы»,
т. III. Ленинград 1950, ст. 356)

Лермонтов знаходив різкі тони протесту проти реакційної внутрішньо - російської політики самодержавства. В цьому своєму протесті, він сповнений шляхетної величі, але коли йшлося про імперіальні інтереси, то тут уся опозиційність зникла і замінялася коліно-

схильною відданістю престолові, який тут уже втілював інтереси російського народу.

Російський критик В. Белінський (1811 - 1848), цей нібито «великий праведник літератури російської, лицар без страху і казки» (слова історика літератури С. Венгерова), на якому дійсно виховувалися всі дальші покоління російської інтелігенції, поза тими значними вартостями, які він справді вніс у російську свідомість у сфері соціальних і естетичних переживань, був не лише великодержавник, категоричний апологет варварської політики Російської імперії у відношенні до пригноблених національностей, але й расист.

Людство він уявляв не як зібрання всіх народів, а лише деяких. Він був переконаний, що освіта не може ушляхетнити китайця чи персіянина, із захопленням говорив про вибраність москалів серед слов'ян, а татар порівнював з верблюдами і баранами. Апологет розросту Російської імперії, він бачить цей розріст, як результат зусиль всього російського народу.

У нього знаходимо принципове генеральне виправдання колоніалізму. На його думку, європейсько-християнська країна у своєму підбиванні «азіатських варварів» взагалі не може бути несправедливою. Белінський сміливіше і прямолінійніше від слов'янофілів підкреслював вибраність російського народу, він вважав, що ще Петро I вказав Росії «в майбутньому всесвітнє і перше місце і тим змінив грядучу долю цілого світу, цілої людськості» (В. Белінський, «Полн. собр. соч.», СПб, 1901, т. V, ст. 100).

І все таки тривога за майбутнє Росії роз'ї-

дала і його... На позначки українського національного відродження Белінський реагував з незвичайною навіть для нього гостротою і гарячковістю, всі сили свого сарказму, дотепів і ненависти мобілізував він, щоб убити в українських письменників бажання творити власну літературу на народньо-мовній основі. Він хвалив українського повістяра Квітку-Основ'яненка за його писання російською мовою і гудив за писання українські. Великого українського поета Шевченка пробував він морально знищити своєю рецензією на його перше видання «Кобзаря» і радів, коли довідався, що царський уряд заарештував і заслав поета. Не маючи найменшої уяви про історичний шлях України і зміст її многовікової культури, Белінський зараховував Україну до Азії і тим виправдував свою тезу про неминучість асиміляції українського народу в лоні російського, що — за його інтерпретацією — став уже носієм європейської культури та європейських державних форм.

Великодержавний патріотизм Белінського і його расизм стали для більшовиків особливо цінною спадщиною в добі сталінізму. Більшовики наслідують експресію зарозуміло-патріотичної фразеології Белінського, її мальовничість і самовпевненість. Велика кількість советських праць сталінської доби спинається саме на розгляді «патріотизму» Белінського, переносячи в советський духовий багаж деякі великодержавні погляди цього критика.

Але часи міняються..

В середині століття, революційна муза зрілого Шевченка з його полум'яними прогнозами

упадку імперії випромінює вже не тільки на український світ, але й на інші національності; розрухи в Грузії, загострення опозиції в фінів, які в боротьбі за свою конституцію відмовляють виявів лояльності до царя; розвиток польської національно - визвольної ідеології і полум'яна польська критика російського імперіалізму (напр. «Дзяди» Міцкевича), нарешті, польське повстання 1863 року — все це принесло з собою для найбільш далекозорих російських діячів свідомість, що вбити національні відродження поневолених народів уже не дасться. Логічною відповіддю на це мусіла б бути згода з об'єктивним ходом речей, визнання тієї перспективи, що в майбутньому росіяни змушені будуть позбутися завдань імперських та обмежитися виключно на своїх внутрішньо-національних. Однак, такий логічний висновок з дійсності зробив лише Зайчневський зі своїм гуртком, об'єднаним навколо газети «Великорус» (початок 60-х рр.).

Члени гуртка Зайчневського переконані, що Польщу не можна і не треба втримувати при Росії. Але вони такої самої думки і щодо України:

«Та ж сама потреба знищити систему озброєного насильства вимагає, щоб дано було населенню Південної Русі повну свободу порядкувати (располагать) своєю долею з власної волі. Тепер цей народ ще не міг висловити своїх побажань. Але відомо, що він украй незадоволений нашим пануванням. До яких би вимог не довело це незадоволення, ми повинні поступитися їм. Якщо він хоче відокремитися цілковито, нехай відділяється. Чи захоче він цього,

до свого історичного життя і не має нічого спільного з устроєм Російської Імперії» (З. Ралли, Мих. Александров. Бакунін — «Минувшие Годы», 1908, ч. 10, ст. 149). Коли читаємо ці слова Бакуніна, то може виникнути бажання поставити цього славетного анархіста поруч із Зайчневським щодо розв'язок в національному питанні. Але продумування цілоти його підходів змушує відмовитися від такого наміру.

Бакунін любить обіцяючу фразу, він любить похизуватися своєю готовістю прийняти найрадикальніші розв'язки: «Україна польська разом з русинами галицькими, разом з нашою Малоросією — країна в 15 мільйонів тих, що говорять одною мовою, додержуються (ісповедують) одної віри, буде не Польщею і не Росією, а сама собою» («Колокол», 15. лютого 1862. ч. 122 - 123). Це звучить також дуже обіцяюче. Але... за всім цим радикалізмом стоїть конкретна політична ситуація, в якій саме охорона імперських здобутків вимагає таких далекоїдучих у радикалізмі заяв. Річ у тому, що в середині минулого століття, коли Бакунін саме так ставив справу, поляки висували претенсії на прилучення для майбутньої Польщі теренів, які колись були в межах польської держави, тобто України, Білорусії, Литви... Відкинути претенсії поляків треба було не з точки зору гоголого імперіялізму, для цього треба було знайти «прогресивнішу» вихідну позицію, яка, надаючи народам право на відділення, разом з тим зберігала для них і можливість залишитися в рамках Росії. А саме цього останнього Бакунін пристрасно прагне.

Справжня його не тактична, а реальна позиція — це автономія для України, Білорусії, Литви і Курляндії з Фінляндією. Бувши слов'янофілом у молодих роках, він і пізніше, в добу свого анархізму, не позбувся слов'янофільської закваски. Майбутнє йому уявляється у вигляді слов'янської федерації, членами якої будуть Росія з Польщею. Слов'янофільство Бакуніна в суті своїй є русофільством, духовим центром його федерації була б Росія. Лише межі цієї нової Росії мали б захопити ще не опановані слов'янські країни.

У відношенні до поневолених національностей Бакунін дуже нещирий. Для мотивації доцільности окремого від поляків існування України наводить він аргумент: «релігійна єдність українців». Але ж Бакунін одержимо ненавидів усяку релігію й усяку церкву, його найпалкішою мрією було знищення релігії.

Бакунін був російським імперіялістом, націоналістом у безконечність нездобутих ще просторів; його російська ідея переваги слов'янського світу над німецьким мала вийти поза границі Росії, ця ідея творила йому його власний політичний космос, явище нації як соціально-творчої спільноти з цього погляду було для нього несприймове.

«Національність, — каже він, — це факт, а не принцип: як факт вона має право на вільне існування і розвиток; як принцип вона служить лише диверсією проти духу революції...» (Ю. Стеклов, «Михаил Александрович Бакунін, его жизнь и деятельность», М. - Л., 1927, II, ст. 322).

Над цими словами варто задуматися. На-

ція, як окремішність, може бути толерована. Вже своїм фактом упертого існування вона вимагає до себе толеранції. Але вона є гальмом стосовно до універсальності анархічного ідеалу. Імперськість своїм універсалізмом є ближча духові Бакуніна, в імперськості існуюча вже форма «понаднаціонального», російського понаднаціонального, в анархізмі ж має прийти російське завтрішнє «понаднаціональне», що виросте на фундаментах, закладених імперією.

Імперськість і націоналізм Бакуніна підбудовуються антинаціональними принципами. В позиції Бакуніна багато елементів, які знайшли своє продовження у Леніна в ту гарячу пору, коли Ленінові треба було практично розв'язувати національну проблему, даючи раду тій спадщині, яку залишили по собі Романови. Видатний знавець діяльності Бакуніна Ю. Смірнов ще в 1927 р. підкреслив особливу близькість Леніна до бакунінських розв'язок національного питання (там же, 324).

У радикальних пропозиціях Герцена було не менше тактичних ходів, як у Бакуніна. Герцен також висловлював думку про можливість самостійності для України згідно з волевиявом її населення, але так само, як і у Бакуніна, було це паралізування польських плянів. Герцен високо цінував Шевченка як українського революційного поета, він бачив наростання української національної стихії, але разом з тим він готов також і зігнорувати все це, бажанням-уявою переступити через факт дійсності. Бо як, напр., інакше зрозуміти його слова, що «Київ таке ж російське місто, як і Москва»?

Герцен був противником русифікації наро-

дів, тут його лібералізм був щирий і рішучий, він був послідовним демократом у захисті прав жидівства, він протестував проти колоніальної політики царизму в Грузії, проти порушень царським урядом фінляндської конституції, був гарячим прихильником польського національно-революційного руху, плямував московське колонізаторство в Польщі, викривав варварство переслідувань польських патріотів з боку російського уряду; він навіть розумів стремління Польщі цілковито усамостійнитися. Він поважав поляків за це наставлення, шанував їхню жертвенність у боротьбі за самостійність, але... **не визнавав** їм у самостійницьких змаганнях рації.

Герценову позицію Драгоманов окреслює такими словами: «Висловивши переконання, що Польща має бути вільна, він, в той же час, вважає, що і для своєї і для всеслов'янської користі більше, ніж для Росії, краще було б Польщі залишитися в союзі з Росією, що, однак, раніше чи пізніше й настало б, якщо б Польща тепер і відокремилася б тимчасово від Росії» (Драгоманов, «Политические сочинения» под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского, т. I, «Центр и окраины», Москва, 1908, ст. 159).

Конечність державної сполуки Польщі з Росією Герцен мотивував, поперше, тим, що форма великих державних з'єднань є прогресивніша від національно-партикулярних державотворів, подруге, своїм слов'янофільством: він вважав, що Росія, завдяки наявності у себе «сільської общини», як здорового зерна для соціалістичної перебудови суспільства, має перевагу перед Заходом, має принести світові нову

соціяльну правду, тим то й Польщі, затроєній вже західними впливами, не по дорозі з Заходом, її місце на шляхах прогресу у політично-духовій спільці з Росією.

Ці намагання Герцена німецька дослідниця д-р Фляйшгакер характеризує в таких словах: «Herzen bot alles auf, um die Polen mit der leichten Fessel der Überzeugung zu binden, die nicht schmerzt und doch am festesten hält» (H. Fleischhacker: «Russische Antworten auf die polnische Frage», München und Berlin 1941, S. 68).

На сторінках «Колоколу» Герцен широко розвинув ту тему, що за національне гноблення поляків відповідальним є російський уряд, а не російський народ. Останньому «Колокол» приписував свободолюбність, стремління до справедливости, солідарність із польськими змаганнями за свободу. Для пропаганди цієї тези Герцен генералізував поодинокі факти російської прихильности до поляків, факти морального захитання росіян перед лицем невгнутости революціонерів-повстанців трактував він як вияв політичної солідарности.

Всі ці моменти — і Герценові посилання на прогресивність централізму, і російський соціяльний месіянізм, і полярне протиставлення російського народу російському урядові — підхопив, розвинув і перепрацював пізніше большевізм у виробленні своєї теорії національного питання та в спробах практичних розв'язок національної проблеми.

«Радикальних» розв'язок на основі збереження імперської цілости шукали не лише російські революціонери, які перебували за кордоном, ці шукання були і в самій Росії. Лівий

ліберал Н. А. Серно-Соловйович, який за свій скрайній лібералізм опинився на початку 60-х років у царській в'язниці, у своєму проєкті реформи, наміченому для подання урядові, надавав національній проблемі аж ніяк не менше місце, як соціяльно-політичній. Польщу і Фінляндію хотів би він бачити в ролі союзних держав. Союз мав засновуватися на російській опіці, але форми опіки мали б вибрати самі фіни і поляки. Перед Литвою, Україною, Білорусією, Остзейським краєм Серно-Соловйович лишав дилему — або, за бажанням населення, висилати своїх депутатів до Москви в порядку загальної демократизації державного устрою, або потворити місцеві сойми, які діяли б під контролею верховної влади центру (Збірн. «Революционное движение 1860-х годов», изд. «Политкаторжан», Москва, 1932, ст. 60).

Серед російських діячів 60-х років, що присвятилися навітленню національної проблеми, особливо кольоритною постаттю є редактор М. Катков (1818-1887), на той час уже окреслений консервативний діяч, в поглядах якого, однак, можна знайти точки стичностей з большевицькими теоретиками. Катков систематично, крок за кроком, простежив розвиток польського повстання 1863 року і з російсько-великодержавної позиції дав оцінку боротьби, ідейних установок польського революційного руху. В публіцистичній формі він розвиває думку поезій Пушкіна про польську справу, як внутрішню справу Росії, боронячи тим самим імперську політику від широкого натиску європейської опінії і європейської дипломатії, яка деякий час із-за Польщі загрожувала Росії

війною. Повстання розуміє він лише як заключний етап кількавікової боротьби двох народів за гегемонію у Східній Європі, дошкульно підкреслює полякам неправомочність їхніх претенсій на землі Правобережної України, але при тому, як російський великодержавник, вважає ці землі органічною частиною російського материка.

В його розумінні, поляки мають бути остаточно подолані політично, та це не позбавлятиме їх права існувати в ролі окремого суспільного елемента з етнічно-побутовими властивостями. Ігноруючи добре відому йому політику асиміляції, проваджену урядом, Катков каже:

«Якщо киргизькі і башкирські орди живуть у нас безперешкодно за своїми звичаями і віруваннями, то чи можна сподіватися, щоби в польських губерніях потрібно було міняти існуючі там закони і звичаї? Державна єдність не означає мертвої одноманітності частин; повна державна єдність сполучена з повною свободою і самостійністю частин, аби тільки ця самостійність не містила в собі фальшивого стремління створити окреме державне тіло... І власне що недоторканішою і безперечнішою буває державна єдність, то більшою самостійністю й пільгами можуть користуватися різноманітні елементи, що творять державний обшир» (М. Н. Катков, «1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в «Московских Ведомостях», «Русском Вестнике» и «Соврем. Летописи», М., 1887, Вып. II. 1887, ст. 1290-1291).

Це була спеціальна готовість на поступки для поляків. Промовиста формула, чітка, ви-

разна. Крізь неї прозирали контури нового майбуття імперії. З цієї формули повністю скристалися лише більшовики, по кількох десятиліттях застосовуючи її до ряду народів. Сам Катков приготував її лише для поляків. Він був гнучкий політик. Стосовно фінів він ішов ще далі: він толерував політичний статус Фінляндії, лише хотів більшої узалежненості Фінляндського князівства від династії Романових, чим мало символізуватися підпорядкування фінських державних інтересів російським (там же, I, 749-751).

Разом з тим Катков дуже енергійно виступив проти українського культурного відродження, плямуючи його, як «польсько-австрійську інтригу», спрямовану на розбиття Росії. Етикетка «інтриги» стосовно українського руху пережила Каткова. В роках першої світової війни, в російських патріотичних колах «український сепаратизм» трактовано як «німецьку інтригу»; в советських обставинах український націоналізм плямується спочатку як «фашистсько-нацистські», а тепер як американські «підступи».

Катков був ідеологом послідовної русифікації України. Він звертається із закликами до громадянства вести боротьбу проти «українського сепаратизму», проти спроб впровадити в школи викладання українською мовою (там же, I, ст. 279). Його виступи проти українства творили для уряду моральну базу, на ґрунті якої провадилося нещадне здушення всіх виявів української культури і національної самобутності.

В російській суспільній opinii Катков переміг Герцена.

За словами Бакуніна, російське «освічене суспільство», яке «кокетувало» з поляками, схилилося до думки про доцільність для Росії визнати незалежність Польщі. Коли постала реальна перспектива здійснення самостійности в процесі повстання, це суспільство «оскаженіло», стало схвалювати урядові карі на горло, застосовувані до повстанців. У своїх спогадах С. Ковалик з цього приводу каже: «Люди, які допустили в принципі право на культурне самовизначення кожної нації, розгубилися, коли почалася громадянська війна між двома спорідненими народами: підтримувати поляків їм видавалося несполучним з почуттям патріотизму, тому вони здебільшого перейшли на сторону уряду» (С. Ф. Ковалик, «Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х», М., 1928, ст. 42).

Рішуча підтримка польських повстанців з боку Герцена призвела до того, що останній втратив свій значний вплив на російську суспільність. Дві третини передплатників «Колокола», обурені позицією Герцена, відмовилися від дальшої передплати журналу (Гедвіг Фляйшгакер, цит. праця, ст. 99-101).

Плекана Герценом теза про полярну протилежність позиції російського народу і царського уряду у справі національного гноблення була ґрунтовно підважена самим життям.

З глибоким розчаруванням писав тоді польський повстанець Піткевіч: «Де ці симпатії студентів до польської справи, таємні товариства, створені російськими офіцерами, рі-

шення нібито прийняте солдатами не битися з братами поляками, страйки розкольників для повалення верховної влади? Все це існувало лише на хизуватих шпальтах «Колокола», редактори якого брехали і брехали свідомо... Нехай Бог покарає цих московських брехунів у Лондоні... за неоплатне зло, яке вони нам вчинили... Нехай впаде на них польська кров, безхосенно пролита...» (Катков, II, ст. 1005-1006).

Надзвичайно повчальним є те, що аналогічна зміна настроїв лівих елементів російського суспільства в національній питанні повторилася у ХХ ст. Поки справа унезалежнення націй стояла в чисто теоретичній площині, доти демократична частина російського суспільства кокетувала своїм радикалізмом, готовістю визнати самовизначення націй. Одначе, як тільки наблизилася практична розв'язка, як все тотально відвернулося від своїх обіцянок, від теорій у бік єдинонеділимства.

Ленін у своїй поставі лише відбив становище російського лівого суспільства, одначе витримав прапор кричущого радикалізму до останньої хвилини, яка принесла з собою цілком протилежну дію. Ба, й тоді його кричущий радикалізм залишився захисним кольором для дій, яких не можна було назвати ніяк інакше, як загарбницько-імперіалістичними.

У російських народників 70-х років цей радикалізм фрази бачимо вже уянятим у програмові форми. Тут обіцяюча фраза була розрахована на те, щоб включити революційні сили поневолених націй в загально-російське річище антиурядового руху. Підпільна організація «Народня Воля» у своїй програмі виставила

точку: «Народи, насильно приєднані до російського царства, мають право відділитися або лишитися в загальноросійській спілці».

Советський коментатор цієї точки каже, порівнюючи її з большевицькою програмою: «До її позиції майже немає чого додавати» (І. Теодорович: «Историч. значение партии «Народной Воли», «Каторга и Ссылка», 1929, ч. 8-9 (57-58), ст. 44-45). І — скажемо ми від себе — збіжність між большевізмом і народництвом тут не лише у формулі, але в самому внутрішньому сенсі. Народники, як і большевики, дали крайню формулу самовизначення, вона ними мислилася не як практичний підхід до реальної розв'язки проблеми, а як спосіб приглушення національних пристрастей, як метод переключення енергій з національних завдань на соціальні.

Докладніше своє становище в національним питанні навітрили народовольці в своєму журналі «Народня Воля», 1882, ч. 8-9:

«Не раз говорять, — писалося в журналі, — ніби партії Нар. Волі властива зневага місцевих особливостей російських окраїн, намагання підпорядкувати інші народності великоруському племені». Рішуче заперечивши це, журнал продовжує:

«Інша сторона національного питання стосується майбутнього способу існування історично виокремлених народностей. Само собою зрозуміло, ми не віднімаємо у таких народностей права на повну політичну незалежність, покладаючи на їх добру волю стати в ті чи інші відносини до інших національностей. Але ми твердимо, що проти сильного ворога мають бути

спрямовані з'єднані, дружні зусилля всіх складових частин держави... Ми настоюємо також на тому, що торжество революції і соціалістичних принципів скріпиться лише за тої умови, якщо спільними силами буде переведено не саму дезорганізаційну, руїну роботу, але й будівну, тобто якщо установча діяльність загальноросійського Земського Собору, який посяде місце тимчасового революційного уряду, пошириться на територію всієї держави. Тільки після закріплення революційних надбань, після твердого встановлення загальних основ нового устрою, окремим народностям має бути надане право — визначити політичний зв'язок з цілою державою. Інакше темні реакційні сили напевне знайдуть свою Вандею, звідки відкриють похід проти розчленованої революції.

У нас немає місця і часу, та — мабуть — і потреби, входити у змагання з ледачими базикалами, педантами — автономістами. Наші слова звернені до тих чесних людей, які — можливо — вже працюють на користь своєї рідної країни і яких відділяє від нас звичайне непорозуміння» («Литература Народной Воли» под ред. Б. Базилювського (В. Богучарського) вып. II, изд. «Донская Речь» ст. 34-35).

Це вияснення промовисто показує, що розуміли народовольці під правом народів на самоозначення. Централізація в революційному русі, в революційному перевороті, повна централізація в закріпленні нової дійсності! Основи нового ладу серед народів, відмінних культурою, побутом, соціальною структурою, мали б установлюватися за одним російським зразком. І лише по цьому могла постати проблема

відокремлення. Але народовольці були певні, що на основі спільно пройденого шляху вже до відокремлення не дійде.

Наведений пасус з «Народньої Волі» є відгуком на появу націоналістичних рухів у Росії. Змагання до їх з'єднання в лоні російського народництва — це та практична ціль, яка змусила редакторів журналу насвітлювати національну проблему. Цим «Народня Воля» розпочинала ту боротьбу за «єдність революційних сил», яку пізніше, в інших історичних обставинах, але тими самими методами провадив Ленін на протязі ряду років, провадив уперто й наполегливо, проти «Бунду», проти УСДРП, проти грузинських соціал-демократів тощо.

Коли йшлося про постановку національної проблеми в загальних фразах і стосовно далекого майбутнього, то тут народники могли собі дозволити і найскрайнішу радикальність.

Коли натрапляли вони на процеси духового самоокреслення нації в сучасній їм дійсності, то тут вони виявляли свою абсолютну нетерпимість і тут разом з тим виявлялася і принципова централістська підстава цієї нетерпимости.

Яскравим прикладом може бути ставлення до українського руху з боку легального народницького журналу «Русское Богатство». У числі 2. за 1881 рік там вміщено статтю Л. Алексева під назвою «Что такое украинофильство?».

«Українофіли, — пише Алексеев, — прибічники свобідного і повільного розвитку і вияву малоросійських національних властивостей. Але крім цих національних особливостей, що за них розпинається українофіл, у малороса є

ще черево, і при тому пусте, голодне, — особливість уже не національна, а загальнолюдська. Українофіл... повинен розуміти, що задоволення перших матеріальних потреб важливіше за розвиток національних особливостей... У наш час, коли економічні питання загострились і виступили на перший плян, коли їх приматне значення визнане майже всіми, тільки те чи інше відношення до цих питань може визначити партії».

Для революційного російського народника початку 80-х рр. питання політичної свободи було важливою справою, для легального народника — несення освіти в село ставало не менше важливим. Тут в обох випадках були вони більше ідеалісти, як матеріялісти. Але коли доходило до міркувань про національне питання, то для його підваження перестрибувано на ґрунт вульгарного матеріялізму. Мабуть не є також випадком, а є російською традицією, що большевицький матеріялізм набирив найбільшої вульгарности, цинічної прямолінійности і грубости, коли звертався до міркувань про поневолені нації та розробляв теорію національностей до свободи. Їхній попередник А. Алексеев нашкіцовував уже для цього первозори. Він твердив:

«Українофільство — рух ретроградний, він намагається вернутися назад», відтягає людей від «служіння тим великим завданням, які поставила перед нами історія і які вимагають всієї нашої уваги».

Пізніше цією мовою говоритимуть Ленін і Сталін. Вони залюбки орудуватимуть проти

мітному, але дійсному зближенню з Росією чужих елементів. Так, можна бути певним, що поляки за часів Міцкевича більше цікавилися російською літературою, аніж тепер, коли вони примусово знають по-російськи».

У наведених рядках Соловйов дав клясичний зразок наміреної двозначності вислову. У нібито рішучому засуді політики русифікації правих кіл він виправдує саму ідею русифікації народів, усіх, що населяють імперію, від чуді починаючи й поляками кінчаючи, русифікації бодай відносної, коли неможливою є повна. Оцей своєрідний не тільки риторичний прийом, а й спосіб логізування повторить багато разів стосовно русифікації Ленін. Може й не тому, що він перейняв це у Соловйова, але тому, що спосіб соловйовського підходу був досить широко сприйнятий і засвоєний російською ліберальною і демократичною публіцистикою початку ХХ ст.

Публіцистичні виступи Соловйова, в яких він заторкує національне питання, припадають на 80-ті роки, тобто на найбільш порівняно «спокійний» відтинок часу з ХІХ стол. Після придушення революційного народництва, могло здаватися, що Росія має досить сил, щоб злегковажити політичну загрозу національних рухів. Соловйов хоче вірити в це, він кількакратно твердить, що «політична єдність» Росії давно забезпечена (там же, ст. 75), що «це є діло зроблене, ніякому питанню не підлегло» (там же). «Наш народ цінує державну єдність і не допустив би до її порушення» (там же, ст. 105).

І тому російський філософ запевняє свого читача, що Росія вже є суцільним монолітом і

тим самим є готова до виконання завдань світової міри. Але Соловйов був занадто глибокою людиною, щоб самому остаточно повірити у власні запевнення. Страхітлива тінь національної проблеми стоїть над ним і може й несвідомо впливає на розвій цілоти його концепцій про світове покликання Росії. Одною з причин його месіанізму є стремління заглушити потяг «окраїн» до здійснення власних національних цілей. Соловйов хоче створити могутній російський світ візій, великих завдань, серед яких розплинулися б і розчинилися прагнення «інородців». На його погляд, справжня «російська партія» не сміє розмінюватися в політичних дрібницях, вона повинна мати завдання великого духового формату. А для цього потрібна боротьба за широку духову свободу. У цій боротьбі належить захопити весь многонаціональний масив імперії.

«Визволення російських духових сил від кріпацької залежності, що досі над ними тяжить, буде, ми певні, самотнім способом і для посилення російського елемента в наших окраїнах. ... Нам треба передусім турбуватися про духове визволення Росії. А політична могутність, вплив на слов'ян і все інше — само собою додасться» (там же, ст. 107).

Закликів до «спільної дії» для «спільної політичної мети» не бракувало у росіян і в попередніх десятиліттях. Народники ставили вже це перед іншими національностями у подратовано нетолерантній формі. Але Соловйов іде далі, він кличе Росію до вершин духового польоту, до високостей вселюдських завдань, він хоче пірвати за російським народом інші під-

леглі, він намагається розкрити їм нову безкраю блакить російського неба, щоб вони одвернулися від своїх національних овидів.

Кажучи, що російський народ не допустив би порушення російської державної єдності, Соловйов додає, що російський народ не зміщує державної єдності з національною. Тут уже відчувається початок поділу національного за змістом і формою, толеранція до форми, а не змісту, що пізніше окреслить і розвине Ленін. Русифікація в основі, а не до кінця, що стане ідеалом Леніна. Русифікація не так форми — етнічно-культурного обличчя народів, — як змісту — втрата в «російському морі» духа, волі, хотіння, цілей народів. «А все інше додається», — міг би сказати Ленін, ідучи за Соловйовим.

У Леніна культуру поділено на національну форму і пролетарський зміст. Але це має бути проміжний ступінь у національній політиці, який дає можливості широких маневрів, багатообіцяючої фрази, але разом з тим і відкриває перспективу до цілковитої ліквідації «національної форми» «пролетарським змістом».

В умовах національних революцій 1917 - 20 рр. Ленін радикалізувався, сферу «форми» він поширив, він пішов навіть на творення маріонеткових советських нібито національних республік. Але за всім цим мав стояти непорушний твердий цемент, «зміст», дух советсько-російського інтернаціоналізму, що означає нівеляцію народів у російському морі:

«Ми великоруські комуністи, — писав Ленін у 1919 році, — мусимо бути поступливі при

розбіжностях з українськими комуністами — більшовиками і боротьбістами, якщо розбіжність стосується державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання. Неуступливі й непримиренні ми всі, і великоруські, і українські і якоїсь іншої нації комуністи, повинні бути стосовно до основних, корінних, однакових для всіх націй питань пролетарської боротьби». (В. І. Ленін «О національном и национально-колониальном вопросе». М., 1956, ст. 509).

Так розвинулася ідея «змісту» і «форми».

І Соловйов і Ленін надзвичайно цінують «неподільність» Росії, в цьому бачать вони гарантію для її великості. Але обидва готові жертвувати «політикою» заради того глибшого духового змісту, який має все переймати, наповнювати, цементувати. Який це має бути зміст — тут Ленін і Соловйов цілком розходяться.

Для Соловйова нація — тільки «жива сила» і підстава реалізації світової ідеї, для Леніна теж. Соловйов це мислить по-ідеалістичному. Ленін творить примхливу комбінацію матеріалізму з волюнтаризмом. Але логічна схема одна. І в схемі суть, а не в її конкретному наповненні думками. У схемі відзеркалюється спосіб російського підходу, оголюється щось із глибин російської логіки.

З великим ентузіазмом проповідував Соловйов ідею «теократії», союзу єдиної вселенської церкви з єдиною всесвітньою державою, тобто союзу католицької церкви і російської імперії, збудованої на монархічному принципі. Цим шляхом мав прийти світ до повної єдності. Мало реалізуватися «царство Боже» на

землі. І тут у реалізації цього завдання бачив Соловйов місію російського народу, «російську ідею».

Саму істоту месіанізму В. Соловйов окреслював у таких словах:

«Історія всіх народів — древніх і нових, — що мали прямий вплив на долю людства, каже нам одне й те ж саме. Всі вони в епохи свого розцвіту і величності покладали своє значення, стверджували свою народність не в ній самій, абстрактно взятій, а в чомусь загальному, **понаднародньому**, в що вони вірили, чому служили і що здійснювали в своїй творчості — національній за джерелом і способами вислову, але цілком універсальній за змістом, чи речевими наслідками. (Тут уже виразніше з'являються категорії «форми» і «змісту» національної культури. — Ю. Б.). Народи живуть і діють не во ім'я себе і своїх матеріальних інтересів, а во ім'я своєї ідеї, тобто того, що для них найважливіше і що потрібне для всього світу, чим вони можуть послужити йому, — вони живуть не для себе тільки, а для всіх» (В. Соловйов — «Национальный вопрос с нравственной точки зрения». М. 1917, ст. 23).

Соловйов — філософ. Філософські позиції його чисто ідеалістичні, він містик, неоплатонік. Його філософський ідеалізм переливається і на його публіцистику. В ній багато гуманізму, щирости і душевної чистоти, і моральний ґрунт він губить, здається, лише тоді, коли торкає проблему поневолених націй. Він засуджує націоналізм, як національний еґоїзм, відкидає космополітизм, як ігнорацію національної своєрідности суспільностей, їм протистав-

ляє здоровий патріотизм. І поки питання розглядається у площині чисто теоретичній, все є дуже шляхетно. Але **російський** патріотизм у Соловйова зв'язаний нерозривно із месіанізмом Російської монархії, імперії, народу, з ідеєю коли не формальної, то посутньої русифікації народів.

Соловйов куди делікатніший від Достоевського. Для свого месіанізму він знаходить форми вислову, які не ранять і не разять; вони, немов прозорий рожево-містичний туман, мають м'яко оповивати свої жертви, заколисувати у трансі російської мрії. Російська супрематія над цілим світом має прийти під виглядом російського служіння світові. Від цього майже віє пахощами квітів. Але пахощі ці отруйні, чистий ідеалізм набуває протилежного сенсу. Найпотворніша імперія, найжахливіша монархічна система гноблення набирають немов би глибокого сенсу для свого існування.

Соловйов дуже далекий большевикам силою свого філософського думання, тими конкретними універсальними філософськими проблемами, які його цікавлять, релігійним спрямуванням своїх інтересів, містикою. І все таки, здається нам, є між большевицькою свідомістю і публіцистичними писаннями Соловйова точки стичности.

Большевики візьмуть у Соловйова сміливу закінченість розмаху месіанізму: не менше, як цілий світ, увесь гльоб земний є тереном тріумфу російської трактовки ідеї інтернаціоналізму. Як і Соловйов, вони підкреслять ідею жертви. Ленін у «Первоначальных набросках тезисов по национальному и колониальному

національно-визвольних стремлень аргументом «великих історичних завдань» «передової» «пролетарської Росії», за якою мають іти «братні народи».

Обожнюваний ідеолог народництва П. Л. Лавров розумів визволення національностей, як побічну ціль демократизації життя. В процесі свого визволення, нації мали б і зникнути, основою суспільства майбутнього стали б сфедеровані клітини і самий поділ на такі клітини не носив би характеру національного поділу.

Лавров, як перед ним Бакунін, як після нього большевики, брав націю не як принцип, який визначає життєву дійсність, а як факт існуючий, з наявністю якого доводиться миритися. Тому доцільности використання національної мови в соціалістичній пропаганді Лавров не заперечував, але національний зміст пропаганди вже не міг бути толерований.

Спостерігаючи національно-визвольну боротьбу різних слов'янських народів, Лавров своє ставлення до цієї боротьби узалежнював від того, наскільки кожний національний рух є «соціально-прогресивним», тобто соціалістичним. Національне незалежнення окремих слов'янських народів під турками й австрійцями вітав він, як прояв послаблення великих «реакційних» держав, як етап, що наближає февдальне та капіталістичне суспільство до його загибелі.

Щодо національних змагань поневолених Росією народів, то тут він більш-менш виразно висловився лише стосовно поляків. Осуджуючи гноблення Польщі царатом, вважав, слідом

за Герценом, що це справа виключно царського уряду, тоді як російський народ довів свої симпатії до поляків і за поступовання уряду не відповідає.

Велику ворожість виявив Лавров до «дворянських», «католицьких» ідеалів самостійности Польщі. Визволення польського народу може прийти лише в процесі соціалістичної революції, — думка, що її большевизм пізніше генералізував стосовно всіх поневолених народів. Маючи на увазі європейську соціалістичну федерацію народів, Лавров твердив, що вже відразу по соціалістичній революції питання державно-національних границь матиме другорядне значення. В його розумінні, нації як внутрішньо-пов'язані спільноти перестануть існувати: суспільство буде поділене на самовладні громади і «різниця національностей стає лише блідим переказом історії, без практичного сенсу». Тому не матиме, на його думку, сенсу і питання самостійности Польщі. Цей підхід, аж із гаслом «геть границі», розвинули большевики групи Пятакова, виправдуючи ідеєю відмирання націй і держав у добі соціалізму доцільність збереження Росії як готового більшого соціально-господарчого комплексу.

Російські народники мріяли про свою визвольну місію перед народами західного світу, марили про червону російську народню міліцію, яка піде визволяти нації Європи. Месіянстична туга насичувала їхні серця. І те месіянське боління за долю світу, який мав би бути перероблений руками росіян, еднало їх із їхнім соціальним антиподом Достоевським.

У Достоевського слов'янофільська ідея

широко ґрунтується в ідею світової першости Росії. Слов'янофільство Достоевського перетворюється в модерний націоналізм, у якому широкі пляни здобуття нових теренів подаються як вираз російського служіння світові, російського страждання за всіх (Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского, изд. 6-е, т. II, СПб, 1905, ст. 208). Розуміється, в цій концепції ніякого місця для національного питання в Росії не залишається. Все, що може бути стоплене в одну національну цілість під прапором одної нації і російського православ'я, має бути стоплене. Все інше може лише вегетувати, бути матеріальною підставою для могутности російського народу. Достоевський ненавидить жидів палючою ненавистю, бо це чужородний елемент, що не надається до асиміляції в лоні російської православно-месіаністичної нації. Він ненавидить поляків, бо вони мають сильну власну національну ідею. Майбутнє Польщі уявляється йому, як повне духово-політичне підпорядкування Росії, як однорядність серед слов'ян — васалів, яких Росія міцною рукою поведе до їх щастя (там же, т. 12, ст. 326, 327).

Достоевський з особливою сміливістю висловив переконання, що світове післанництво російського народу є конечністю для самого існування росіян. Така віра в світове післанництво, на його думку, має бути властива кожному народові, який хоче довго жити. Великий народ ніколи не може погодитися на друге місце у світі. Але західні народи вирощували ці ідеї післанництва більше теоретично, тоді як для росіян це є натуральний елемент, властивий їхньому народньому світовідчужанню. (Prof.

Josef Bohatec: «Der Imperialismusgedanke und die Lebensphilosophie Dostojewskijs». Graz-Köln, 1951, S. 138-139).

Національна свідомість могутня лише там, де вона ґрунтується на великій релігійній вірі. Російський народ уявляється Достоевському як носій найвищої правди Христової, уособленої в російському православ'ї. Православ'є російського народу — це та спасенна сила, та духовна міць, що має врятувати світ від примари комунізму, що насувається із Заходу.

Щоб Росія могла виконати свою місію, вона має опанувати Царгород, завоювати весь близький Схід, організувати народи Сходу, врятувати їх від анархії, врятувати їх від самих себе, дати їм пізнати свою роллю у відтворенні могутности православ'я.

Було б зле, якби Петро I завоював Царгород; тоді молода і духово ще неоформлена Росія могла б розгубитися, вона б тоді перенесла свою столицю в Царгород і там під грецькими впливами, в перехресті різних струмів давніх культур, втратила б власнопідметність. Росії потрібен був петербурзький період історії, як період імперського самооформлення. Тепер завойований Царгород не полонить російської душі, лише через Царгород увиразниться російське світове покликання. Час прийшов! — кличе Достоевський (там же, т. 12, ст. 355-358).

Росії, для виконання її світового призначення, потрібне завоювання Близького Сходу і опанування Азії. «В Європі — ми азіяти, але в Азії — ми європейці» — каже Достоевський. І всі сили, всі російські енергії мають бути спрямовані в Азію. Там на росіян ждуть незчисленні багатства, там загартується їхній дух у здо-

бувчому чині, навіть нікчема перетвориться там на мужа. І скрізь, де ступає нога «уруса» — земля стає російською (там же, ст. 505, 509).

Але здобуття Близького Сходу і Азії — це тільки етап. По тому можливий буде поворот лицем до Європи. Цей поворот почав готувати вже Петро I.

У реформах Петра I Достоевський бачить «здібність високо синтетичну, здібність всепримиренности, вселюдськості». Пушкіна підносить Достоевський насамперед за те, що у нього є «здібність всесвітньої чутлості і найповнішого перевтілення в геній чужих націй, перевтілення майже цілковитого» (Ф. М. Достоевський, «Дневник писателя за 1880 г.», Берлін 1922, ст. 569). «Здібність ця є цілковито здібність російська, національна, і Пушкін тільки ділить її з усім народом нашим» (там же, ст. 570).

«Це майже братерська любов наша до інших народів; це потреба наша всеслужіння людству, навіть на шкоду іноді власним найбільшим інтересам; це набута нами здібність в кожній із європейських цивілізацій або, вірніше, в кожній із європейських особистостей відкривати і знаходити закладену в ній істину. Там, в Європі, кожна народня особистість живе лише для себе і в собі, а ми почнемо з того, що станемо всім слугами, для загального примирення. І в цьому велич наша, бо це веде до остаточного єднання людськості. Хто хоче бути вищим за всіх у царстві Божому, стань для всіх слугою. Ось так я розумію російське призначення в його ідеалі» (цитую за Д. Мереж-

ковським: «Пророк русской революции», Полн. собр. соч. Мережковского, т. XIII, ст. 197).

«Так, призначення російської людини є безумовно всеєвропейське і всесвітнє. Стати справжнім росіянином, стати цілком росіянином, можливо, і означає тільки (кінець-кінцем це підкреслить) стати братом всіх людей, **вселюдиною**, якщо хочете» (Ф. М. Достоевський, «Дн. пис. за 1880 г.», ст. 597).

Достоевський каже, що він любить Європу, однак це особлива любов. Він схиляється перед цінностями європейської культури, набутками минулого, він готов цілувати «це старе чуже каміння», ці руїни храмів, але ж нинішня Європа — тільки величній цвинтар. Німеччина? Це мертвий народ, без майбутности. Франція? «Провалиться Франція. Самі себе погублять. Таких навіть і не жалко!» В Європі скоро буде страхітлива пролетарська революція. І Росії належить врятувати Європу своєю ідеєю і своєю силою. Російський мужик, легендарний Микула Селянович, розоре старе європейське кладовище і засіє новим російським засівом. Росія ще третім Римом не була, а тим часом має ж сповнитися пророцтво; без Риму світ не обійдеться...» (Полн. собр. соч. Д. С. Мережковского, т. XIII, ст. 199-219).

І російська людина приготована до свого покликання, вона не може задовольнитися тільки своїм національним. «В Алеко Пушкін уже відшукав і геніяльно відзначив того нещасного скитальця на рідній землі, того історичного російського страдника». «Російському скитальцеві потрібно саме всесвітнє щастя, щоб заспокоїтися; дешевше він не примириться»

(Ф. М. Достоевский, «Дн. пис. за 1880 г.», ст. 580-581).

Якщо брати буквально звучання ідей Достоевського, то вони багато в чому прямо протилежні большевізмові, однак, коли вдумуватися глибше в сенс його ідейних конструкцій, то можна помітити значний внутрішній зв'язок між ним і большевиками.

Достоевський вказав шлях до світової могутності Росії через опанування Азії. Ленін і Сталін в своїй національній політиці величезну увагу приділили саме здобуванню азійських народів. Достоевський хотів робити це класично-колонізаторським шляхом, Ленін і Сталін воліли скористатися куди складнішими методами: був тут і відвертий голий колоніалізм, але було і звернення до тактики Достоевського, яку він готував для Європи; «проникання в генії чужих націй» для їх примирення у все-світньо-російських цілях, був і поділ націй шляхом соціальної диверсії в їх середині.

Достоевський створив ідею російського скитальця, що хотів світ ошчасливити і на менше не погоджувався. Большевики дали втілення у житті такого «страдника», що хоче весь світ переформувати на свій копил.

І оця ідея братерства, універсальності російського народу в його здібності все узгоджувати, примиряти протилежне, об'єднувати своєю братерською любов'ю... Як багато взяли большевики звідси тієї імперіяльної певності, щоб накидати народам свої російські розв'язки! Мабуть, не помилимося, коли скажемо, що большевицька наполегливість, упертість у своєму нав'язуванні «братерства» веде початок

своїх чуттєвих властивостей від Достоевського.

Достоевський своїм месіанізмом, своїм розумінням ролі Росії на азійському материкові залишив великий слід у російській суспільній думці.

В патріотичній поезії про Росію А. Бєлий пише:

Зникни у просторі, зникни,
Росіє, Росіє моя.

Національна загадка Росії сповнена для Білого містики. У романі «Срібний голуб» Росія уявляється Білому, слідом за Достоевським, як могутній Схід-Захід, як перехрестя взаємовпливів східних і західних первнів.

Нову знайдемо Росію,
Всесвітню, —

вигукує Маяковський, вже як пролетарський поет (В. Маяковский, «Полное собр. сочинений», М., 1955, т. II, ст. 117), немов прокладаючи місток від Достоевського до большевізму.

Саме через Достоевського, Тютчева, Соловйова міг прийти до большевізму А. Блок.

Завершення російського слов'янофільства дав В. Соловйов у своїх спрямованих проти вузькості, обскурантизму слов'янофілів публіцистичних творах, насамперед у праці «Росія і вселенська церква». Соловйов — яскравий месіаніст, але разом з тим і ворог націоналістичної гостроти, націоналістичного обскурантизму, противник національних переслідувань.

У Соловйова знайдемо надзвичайно гострий осуд англійського імперіялізму, не менш суворо оцінює він імперіялізм німецький, викрива-

ючи разом з тим ідею національного «покликання» та «расової вищости». Обидва ці імперіялізми таврує він як «людодіство» (В. Соловьев, «Национальный вопрос в России», вып. I, С.-Петербург, 1891, ст. 4-5):

«Емпірик англієць має справу з фактами; мислитель німець — з ідеєю: один грабує і душить **народи**, інший знищує в них саму **народність**.

«Висока вартість німецької культури безперечна. І все таки принцип вищого культурного покликання є принцип жорстокий і неістинний. Про жорстокість його виразно говорять сумні тіні народів, що підпорядковані духовому рабству і втратили свої життєві сили» (там же, ст. 5).

Слова ці надавалося б застосувати, приміром, до російської політики у відношенні до цілого ряду маленьких народів Росії, що завдяки російській опіці, дійсно, багато втратили того життєвого еяну, який творить духово-цивілізаційні вартості. Але Соловйов для російського імперіялізму в його практиці не знаходить таких різких означень і епітетів, які дає стосовно англійського та німецького. Навпаки, в його осудах російської колонізаторської політики відчувається наївна прекраснодушність, делікатність і такт. Ексклюзивний егоїстичний націоналізм у росіян він бачить лише як загрозу, а не як стале явище дійсності, як війнятки, а не як правило. У політиці Росії супроти Польщі він лише мимохідь відзначає гвалт, головну увагу звертаючи на те ніби позитивне, що дала Росія полякам. «Тіло Польщі збережене і виховане Росією» (там же, ст. 18).

Соловйов явно вступає в суперечність із голошеними ним засадами християнської моралі в політиці, коли заторкує справи поневолених Росією націй. Він проти гвалтового убивання душі народів, але він прихильник повільного, обережного і розрахованого вбивства.

«Було б дуже сумно, — пише він, — якби, наприклад, із наслідування політиці кн. Бісмарка ми поставили питання про наші окраїни на ґрунт примусового і прямолінійного обрусіння. Історія російського народу від початку і до наших днів знає тільки про нештучне і добровільне обрусіння іногородців. В старовину поганська чуждь (принаймні в середині нашої державної області) поволі й непомітно поглиналася християнською Руссю, як вищим культурним елементом, а останнього часу справжні європейці частенько підлягали добровільному обрусінню і навіть ставали ревними російськими патріотами.

В цьому останньому випадку російська культура була ні при чому, а привабливо діяла на чужих людей лише м'якість і рухливість нашого народнього характеру, многогранність російського розуму, похопливість (восприимчивость) і терпимість російського почуття, тобто те, від чого ми повинні зрікатися за всякої спроби **примусового** обрусіння. Немов би невдоволені великим і спокійним російським морем, де для всіх є простір, ми хочемо створити якісь шумливі й бурхливі потоки, яким бракує лише альпійських міжгір'їв і ледовиків. Біда в тому, що такі спроби, ані трохи не досягаючи своєї неможливої цілі, лише даремно роз'яत्रюють національний антагонізм і рিশуче заважають непо-

вопросам» писатиме: «Пролетарський інтернаціоналізм вимагає, поперше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі; подруге, вимагає здібности і готовости з боку нації, яка здійснює перемогу над буржуазією, йти на величезні національні жертви заради повалення міжнародного капіталізму».

Соловйов ужив стосовно Росії відоме «Ex oriente lux». Сталін це саме у відношенні до Росії повторить уже російською мовою:

«С Востока свет!»

І додасть уже своє вульгарне, вульгарніше, як у ретроградів-слов'янофілів, але промовляюче російській масі: «Захід з його імперіалістичними людодідами перетворився в попелище п'їтьми і рабства. Завдання полягає в тому, щоб розбити це попелище на радість і потіху трудящих всього світу». (Сталин, «С Востока свет», Соч., IV, ст. 182).

З початком ХХ ст., російське політичне життя витворило цілий ряд політичних партій, які шукали своєї постави до національної проблеми.

Росла і сила національно-визвольних рухів.

Значення національних рухів в більшій чи меншій мірі на Заході недоцінюють навіть серйозні дослідники (Richard Pipes, Georg v. Rauch), підпадаючи в цьому, на нашу думку, під вплив російських джерел. Насправді ж національно-визвольна ідея оформлюється і відроджується бурхливо серед багатьох націй Російської імперії на переламі ХІХ - ХХ ст., а серед деяких дедалі більше проникає в народні маси.

Найбільш спостережливим сучасникам подій, не засліпленим імперською самовпевненістю, це явище впадало в очі. Про це говорить Ратнер ще в 1906 р.: «Значна роль, що припала на долю національної боротьби в сучасному визвольному рухові Росії, встановлена з достатнім ступенем об'єктивности й переконливості» (Б. М. Ратнер, «О национальной и национально-территориальной автономии», Киев-Петербург, 1906, ст. 3).

Слушно зазначав цей публіцист, що національна проблема «пристрасно хвилює» суспільну думку.

Перед у національно-визвольних рухах, безумовно, веде Польща. В ППС, заснованій 1893 р., вже по першому році її існування перемагає ідея польської незалежності, в періодичу «Поляк», що виходить у Кракові й нелегально кольпартується в російській частині Польщі, знаходить вираз крайня ворожисть до всього російського і заклики революційним шляхом здобувати польську державність (Władysław Pobóg-Malinowski, «Najnowsza historia polityczna Polski», t. I, Paryż 1953, стор. 52, 62-63). «Ліга народова» з її програмою повного національного визволення Польщі стає популярною організацією, що опановує також і селянство.

Для України переламовим моментом, від якого починає свою історію модерний український націоналізм, був 1900 р. Тоді засновано Українську Революційну Партію, і речник її правого крила М. Міхновський видав програмову брошуру «Самостійна Україна», в якій до самих основ проаналізовано непримиренність

українсько-московських суперечностей.

Українська Соціалістична Партія з 1902 р., а пізніше Українська Народня Партія послідовно пропагують ідею державної незалежності України, засаду підпорядкування клясових інтересів національним, а вимогу відмежування від російщини підносять до рівня морального імперативу. 1904 р. у Харкові підміновано вибуховим матеріалом пам'ятник Пушкінові в знак протесту проти того, що в Україні не дозволяється ставити пам'ятники Шевченкові.

Уже в перших роках ХХ ст. відроджується латвійський націоналізм, протиставляючи себе соціал-демократичному доктринерству (Dr. M. Walters, «Lettland, seine Entwicklung zum Staat und die baltischen Fragen», 1923, S. 315-316).

Соціальна боротьба в Естонії, як зазначає навіть Велика Советська Енциклопедія, набрала національних форм і в такому вигляді захопила маси (Большая Советская Энциклопедия., М., 1933, шпальти 698-699).

У Вірменії національно-визвольний рух під проводом партії Дашнакцутюн набрав яскравих форм після проголошення урядом постанови від 12. червня 1903 р. про відбирання майна вірменської церкви.

Пантюркістський «сепаратизм» у відношенні до Росії ідейно оформився, як бачимо зі свідчень Казанського Жанدارмського Управління, вже перед 1905 р. («Национальные движения в период первой революции в России,» Чебоксары, 1935, ст. 269-271). Мандрівники шакирди, збираючи мусулман, «горюють з ними горем нації», прищеплюючи вже й серед

селянства національно-пантюркістську свідомість.

1898 р. вибухає в Андіжані — колишній столиці Кокандського Ханства — антиросійське повстання. (Б. Гафуров, «История таджикского народа в кратком изложении», М. 1955, ст. 474).

У 1905 році російським лівим партіям вдалося в основному потягнути за собою національно-визвольні сили до боротьби під загальноімперським прапором: почасти це було виразом простого неусвідомлення власних національних інтересів, почасти давала успіхи російська тактика лівої фрази в національній справі. 1905 рік був роком великої проби, коли всередині «інородницьких» організацій відбулася внутрішня диференціація, і заражені ідеологією всеросійськості елементи змушені були відійти з національних партій (відпад лівих від ППС, відхід групи «Спілки» від Української Робітничої Соціал-Демократичної Партії тощо). Спроби російської соціал-демократії включити в себе національну соціал-демократію здебільшого не вдалися, величезні зусилля, витрачені на це російськими діячами не дали очікуваних результатів. Національні організації набирають масового характеру.

На такому фоні російські партії змагаються між себе за популярність серед поневолених націй. Всі вони у своїх програмах ідуть «назустріч» націоналам, всі звертаються до радикальної фразеології в національній справі, але ніхто з них не зрікається державно-політичного централізму. Тут конкуренти виявляються мовчазними спільниками.

Партії визнали конечність відкинення на-

ціональних і расових привілеїв та обмежень. Цю вимогу внесено в партійні програми і кадетів, і есерів, і соціал-демократів. Це було даниною західно-європейському соціалізму, який проголосив відкинення всіх і всяких суспільних привілеїв. Багато російських політичних діячів також щиро вже були переконані, що правне національне упередження і вивіщення, оголюючи механіку національних відносин, в нинішню добу пережило вже себе. Збереження імперії тепер вимагало відмови від **прямолинійних** форм національного гноблення.

У згоді із європейською соціалістичною фразеологією, всі партії вважали за потрібне говорити про «самоозначення націй», навіть скрайні монархісти інколи починали про це неспокійно згадувати.

«Самоозначення націй» — це звучало голосно. Навколо цього поняття можна було говорити про «широкий демократизм», про далекойдуче позитивне наставлення до потреб націй і т. д. Але коли виникала спроба виконати поняття «самоозначення» позитивним змістом, тоді виявлялося тверде російське ество партій, які стояли «на сторожі цілості».

Найбільше ясно висловилися кадати. В їхньому розумінні самоозначення обмежувалося рамками культури й освіти. Неросійські нації могли засновувати національні початкові школи, припускалося, що деякі нації матимуть і своє високе шкільництво. Загальнодержавною мовою, мовою армії і фльоти мала лишатися російська. Ніякого національно-територіального поділу кадати не передбачали, лише для фінів і поляків зроблено вийняток: фінам обіця-

но відновлення конституції Фінляндського князівства, полякам крайову автономію. (Richard Pipes — «The Formation of the Soviet Union», 1954, р. 29, також див. кн.: «Национальный вопрос в России», М., 1930, ст. 84). У мотивації такої вузької трактовки «самоозначення» кадати уникали різних імперіялістичних аргументів і шукали доказів, у яких немов би звучав «інтерес усіх.»

Однак спокуса «вірності ідеалам демократії» у кадетів тривала недовго. З часом вони ставали ще обережніші; в їхньому лоні оформилася течія принципових централістів, послідовних від початку до кінця.

Річард Пайпс має до певної міри рацію, коли зазначає, що національна програма большевиків мало чим відрізнялася від програми кадетів. Очевидно, близькість обох програм не в зовнішньому насвітленні проблем і завдань (ця зовнішність була не раз зовсім іншою), а в суті: сталим стремлінням большевиків було зберегти імперію, а в ній забезпечити російській культурі й російському елементу провідне становище.

Кадети Мілюков і Родічев у Державній Думі казали: «Дайте українцям усі права — і їх не буде».

Це установа на демократію, на те, що усунення переслідувань пригашує температуру національних прагнень. І це дуже добре засвоїв собі як тактичний прийом також Ленін, краще ніж самі кадати. Як і кадати, він хотів панування російської мови на просторах усієї Імперії. Але, коли кадати прямолинійно поставили у свою програму відстоювання російської

мови як державної, Ленін волів досягнути мету обхідними шляхами. Він вимагає відміни обов'язковості російської мови і тим шляхом надіється забезпечити їй більше поширення і популярність серед «іногородців». Свою опонентові з власного середовища Шаумянові він пише: «Що ж, хіба «державна мова» не означає палиці, яка відбиває від російської мови? Як ви не хочете зрозуміти тої психології, яка особливо важлива в національному питанні і яка за найменшого примусу поганить, гидить, зводить нанівець безумовне прогресивне значення централізації, великих держав. єдиної мови? Але ще важніша економіка, аніж психологія: в Росії вже є **капіталістична економіка**, яка робить **російську** мову необхідною. І ви не вірите в силу економіки і хочете милиціями поліційної шушвалі „підкріпити” економіку?» (Ленін «О национальном и национально-колониальном вопросе», ст. 97-99).

У есерів щодо національного питання ніколи не було остаточно оформленої позиції. Хоч 1906 р. на I З'їзді вони й прийняли формулу: «по можливості найширше застосування федеративних відносин між окремими національностями, визнання за ними безумовного права на самовизначення», проте ця формула лишилася у програмі з чисто пропагандивних міркувань, а по суті натрапила на гостре засудження. Учасник з'їзду Т. Рославлев висловився про konieczність «нав'язати всім народностям Росії певний мінімум політичних прав». Він припускав, що російський народ в процесі революції буде носієм передових соціальних ідеалів і це уповажнює його зберегти єдність ім-

перської спадщини для перемоги прогресивних соціальних ідей. (Н. Брюллова - Шаскольская, «Партия Социалистов-Революционеров и национальный вопрос», Петроград, 1917, ст. 28).

Пізніше, коли національні соціалістичні партії домагалися конкретизації ефектної програмової точки, виявилася вся її ефемерність. 1907 р. відбулася з приводу національної проблеми конференція, в якій взяли участь російські есери, Польська Соціалістична Партія, грузини-федералісти, Дашнакцутюн, жидівський «Серп» і Білоруська громада. Спроба конкретизувати національно - визвольні завдання натрапила на опір есерів, все обмежилось на побажаннях дальших дискусій (там же).

Есери, як і більшовики, соціальні гасла проголошували своєю домоною, з них робили засіб для проникання в середину національних спільнот для їх розкладу і підпорядкування. Різниця хіба та, що більшовики робили це куди вправніше від есерів.

В революційних подіях 1917-го і пізніших років у есерів заперечення права народів на самовизначення виявилось в слові й ділі, тоді як більшовики воліли підтримувати це право на словах, а фактичні вияви самовизначення жорстоко придушувати.

Меншовики також розв'язання національного питання бачили в загальній демократизації життя. Демократичний устрій мав знищити всі національні привілеї й уповноваження і тим, у їхньому розумінні, національна проблема в основному розв'язувалась. На II з'їзді РСДРП меншовики виявили себе стриманішими захисниками централізму, як більшовики. Саме за

вимогою меншовиків і всупереч большевикам схвалено 3-тю і 8-му точки партійної програми, в яких говорилося про потребу далекогодучого місцевого самоуправління для округ із особливостями національного складу та про опікування над ужитком національних мов у школі й публічному житті. Але вже ідея політичної федерації була неприйнятною для меншовиків; коли під тиском національних партій група закордонних меншовиків на конференції у Відні в 1912 р. схилилася була до прийняття ідеї федералізму, то найвпливовіший меншовицький лідер Плеханов затаврував цю ідею, як «нездійсненну і націоналістичну» (R. Pipes, стор. 34).

Позиція Плеханова в національним питанні дуже характеристична не лише для російської соціал-демократії, але для всієї лівій російської інтелігенції. Так, як майже кожний лівий російський дореволюційний інтелігент, Плеханов мав нахил до кокетування лівою фразою в національному питанні і залишався при тому російським великодержавником.

1902 р., в «Зорі», Плеханов «захищав» право націй на самовизначення. Він вважав, що вимога самовизначення націй, не конечна для буржуазної демократії, є «обов'язкова для соціал-демократів». «Якщо б ми забули про неї, або не наважились виставити її, — писав Плеханов, — побоюючись зачепити національні пересуди наших співвітчизників великоруського племені, то в наших устах стало б ганебною брехнею... гасло... «пролетарі всіх країн єднайтеся».

Але це був лише солоний вогонь проти

великоруських національних пересудів. Важно було підкреслити перед націоналами свою революційність в національним питанні і тим приспати їхню підозріливість до РСДРП. Поза тим національне питання в своїй істоті, в сенсі його справжнього позитивного розв'язання, ніколи не цікавило Плеханова. Дуже плодотивий як публіцист у навітленні різних явищ дійсности, він здебільшого уникав цієї проблеми. Спеціальну статтю на тему національного питання написав він для «Revue Socialiste» в 1905 р., вимушений до цього поставленими йому запитаннями. (R. Pipes, стор. 33-34). В цей час, коли загострення національної проблематики вже давало себе знати, Плеханов з ноткою подратовання писав про централізуючу роллю капіталізму, про зростаючу міжнародню солідарність пролетаріату і висловлював певність, що ці фактори списують з рахунку історії фактор національний, який не зможе стати на перешкоді світовій перемозі соціалізму. І коли передбачення Плеханова не здійснилося, коли в 1917 р. національні сили розгорнулися, він засвідчив власними писаннями, що дзвінка соціалістична фраза у нього була лише прикривкою його російського великодержавного патріотизму. З розпукою писав він на сторінках «Єдинства» в числі від 16. VI. 1917 р.:

«Український рух набирає такого характеру, який загрожує страшним лихом російській державі. Само собою розуміється, що це до крайньої міри сумно. І це безухильно висловлюють майже всі органи нашого друку, без різниці напрямків».

Що таке становище Плеханова не було ви-

слідом його еволюції в бік «соціал-патріотизму» наприкінці життя, свідчать спогади Л. Тихомірова, який був знайомий з Плехановим ще тоді, коли Плеханов починав свою революційну кар'єру.

«Не можна не відзначити одної його цікавої риси, — згадував Тихоміров про Плеханова. — Він носив у душі незнищимий **російський патріотизм...** Він бачив в Росії велику соціалістичну країну майбутнього і нікому Росію не віддавав. Усякі сепаратизми дослівно ненавидів. До українофільства він ставився презирливо й вороже. У ньому глибоко жив великоруський унітарист і нівелятор. Революціонерів і емігрантові не можна відверто йти проти поляків, як також сили революційної. Але Плеханов не любив поляків, не поважав їх і не вірив їм. У дружніх розмовах він це відверто висловлював. З Драгомановим він був ув одвертій ворожнечі. Про Шевченка, сміючись, казав: «Я Шевченкові ніколи не прощу, що він написав: «вмію, та не хочу» говорити по-російському». До Шевченка і українофілів він ставився, звичайно, з більшою ненавистю, ніж навіть, наприклад, Катков». («Воспоминания Л. Тихомірова», ГИЗ, М.-Л., 1927, ст. 91).

Ленін замолоду виявляв пієтизм до Плеханова, пізніше, навіть, полемізуючи з ним, завжди залишався під впливом його особистості. Для Леніна, як і для всієї російської соціал-демократії, Плеханов був патріархом соціалістичної думки в Росії. Шукаючи розв'язок національного питання, Ленін звертався і до писань Плеханова і цитував його. Але головне не в цитатах, Ленін засвоїв собі поставу свого вчи-

теля в національному питанні, уміння говорити протилежне тому, що думалося, уміння священюдіяти соціалістичною фразою во ім'я російського імперіялізму. Лише Ленін виявився ще звиннішим, ніж його вчитель.

Наростання національно-визвольних рухів з кінцем першого десятиліття ХХ віку відчувалося всіма політичними російськими течіями. Сприймалося це ними як наближення катастрофи, як прихід апокаліптичного часу для Росії. І не було такої політичної течії, яка б не реагувала на цю вичікувану прийдешню дійсність напруженим піднесенням.

Насамперед постала стихійно - інтуїтивна реакція всього російського суспільства. Воно об'єдналося в патріотично-імперському пориві, воно створило атмосферу активної підтримки імперсько-русифікаційної політики царського уряду.

Російський публіцист В. Станкевіч характеризує цей стан такими словами:

«... Уряд діяв не самотньо... Уряд знаходить оперття в дуже широких і впливових колах російської суспільності. Величезна більшість Думи висловлювалася за русифікаційні пропозиції влади» (В. Станкевич. «Судьби народів Росії», Берлін, 1921, ст. 8-9). Мілюков не менш виразно окреслює цю ситуацію: говорячи про III Думу, він зазначає, що урядова більшість «в національних питаннях виявилася реакційніше настроєною, ніж самий уряд. Дума наважувалась на такі заходи, на які не наважувався уряд, і не тільки відібрала назад деякі зроблені першою думою поступки, але перейшла в наступ і взялася спішно ухвалю-

вати закони та заохочувати урядові заходи проти національностей» (Миллюков, «Национальный вопрос», Прага, 1925, ст. 215).

Російська влада і російське суспільство з'єдналися навколо ідеології російського націоналізму. Націоналістична політика виростала зі стрункої ідеологічної системи, при чому носіями і виразниками тієї системи були не лише крайні монархісти, але й ліберали. В тенденції це вже була тоталітарна розв'язка національної проблеми, спроба тоталітарної розв'язки, і хоч її, через безсилість тодішньої російської влади, не давалося перевести **практично в життя** на повну скалю, все ж таки плян і намір був, і в ньому вже чувся передсмак майбутнього советського тоталітарного розмаху задумів і політики стосовно до неросійських національностей, дух всеохопного пляну ліквідації націй.

Дарма, що іншими способами — спираючись на суспільність, царський уряд перевів ряд заходів. Під ударами опинилися не лише національні революційні, але й праві кола з їхніми найнеобмеженішими релігійними чи культурними інтересами. Розгорнулися релігійні переслідування тюрксько-мусульманських народів, відбирано їм землі для оселення російських колоністів. «Поляків, — каже Станкевіч, — оголошено громадянами другого гатунку за значного скорочення їхнього представництва в Державній Думі, і їхні найскромніші сподівання — шкільний законопроект — не дістали ніякого руху. Фінляндській конституції завдано потрясаючого удару. Український національний рух оголошено за «невідповідний російським державним завданням» (обіжник Столипі-

на від 10. січня 1910 р.); Литву і Надбалтійський край посилено русифіковано за допомогою колонізації».

У цих заходах була продуманість, стрункість, систематичність і все таки... це не усувало небезпеки.

Небезпека існувала далі. На неї мусіли знаходитися реакції чисто індивідуальні з боку поодиноких російських політиків і публіцистів. І вони були.

Було ціле віяло підходів і позицій: Струве, Ковальський, Градескул, Сергеевський...

В цій напрузі затерлися традиційні поділи на політичні табори, ліберали ставали прихильниками «твердої руки», монархісти - націоналісти шукали формул, які зваблювали б пригноблені нації надіями... Відчувалася метушня і замішання.

Оце замішання не раз помічаємо у зубрів реакції, у діячів, що були опорою «трону і отечества». Воно звучить у словах одного із організаторів «Русского крайного общества» Н. Сергеевського:

«Становище справи для всіх виразне... Недопідкорені інородці і недозавойовані окраїни ледве не дістали повної перемоги над ослабленою російською людиною. Перед нами питання: що робити, як провадити боротьбу, якою має бути програма нашої національної політики?.. Двісті, триста років тому і раніше наші предки знали, що робити, і нікого про це не питали. Вони твердою рукою розсували межі російських володінь, сягали морських берегів — «ставили Росію на чотири моря», як висловлювались у XVII столітті, і не боялися ніяких тертів. Іно-

родців скоряли докінця, піддавали «під високу руку Великого Государя» безумовно, а потім так само рішуче йшли шляхом «обрусіння», та кож не в'яжучися ніякими тертями. Ця програма — назву її прямо: програма **гвалтовного зрощення** — для нас тепер неможлива... Дух і воля щезли..., а самою фізичною силою нічого не вдієш» (Русское окраинное общество». Речь Н. Д. Сергеевского, СПб, 1908, ст. 11-13).

Це був крик розпачу, зрезигнована безсильність перед наступом поневолених народів. Сергєєвський ще клав останню надію на відродження твердої московської руки. Але він внутрішньо надламаний.

Монархіст граф Бобринський 2-й вже не наважується йти уторованим шляхом Сергєєвського. Навіть запеклому охоронцеві «устроїв» є ясно, що треба переорієнтуватися, треба міняти тактику. «Ми російські націоналісти, — каже він, — до мозку костей, націоналісти, але ми не шовіністи. Ми бажаємо культурного **національного** розвитку інородців, які перебувають під російською державою, але за додержування російських державних інтересів, які їм, інородцям, ще більше потрібні, ніж нам, росіянам. Ми бажаємо бути народом визвольником і охоронювачем, але не народом поневолювачем. На цім твердім ґрунті ми й стоїмо». («Националисты в 3-й Государственной Думе», СПб, 1915, ст. 144).

Прикриваючи своє ество великодержавника, Бобринський виголошує претенсійні фрази. Він провіщає визвольницьке післанництво російських націоналістів, куций плян поступок у культурі реклямує, як величню перспекти-

ву. Тут бачимо цікавий приклад того, як обіцяюча фраза лівих кіл перемагає і проникає у праві середовища.

Радикалізм фрази в національнім питанні перед революцією ставав поширеним, хоч за цією фразою крилися інші пляни й діла. Нічого дивного немає, що Ленін цей, російською традицією утверджений і в його час дуже поширений спосіб говорення і діяння, перейняв. Ленін виявляється в царині національної проблеми мало оригінальний. Ніяк не можемо погодитися з думками Бертрама Д. Вульфа, який каже: «Якщо б Володимир Ільїч Ульянов не написав би був нічого більше, як різні статті про національне питання, війну й імперіялізм, вони б вистачили, щоб йому запевнити належне місце в історії... У них, як також в інших справах його кар'єри, видно Леніна — всебічного й оригінального мислителя, а педусім Леніна — демократа» («Tree Who Made a Revolution», by Bertram D. Wolfe. The National Question — Chapter XXXIII, New York, 1948 p. ст. 578-590).

Маємо тут яскравий зразок ідеалізації Леніна. Ленін був демократом лише в тій мірі, в якій йому це було вигідно. Що ж до його концепції в національному питанні, то тут він цікавий не оригінальністю, а умінням синтезувати своїх попередників, здатністю рішуче діяти в тих напрямках, які його попередники лише намічали.

В епоху демократії насильство може мати характер насамперед духового підбою націй — такої думки додержувався апологет войовничого російського імперіялізму Струве. Він на-

магався довести існування на базі великоруського, білоруського і українського етнічних масивів єдиної російської нації. Як колись Пушкін, як пізніше В. Соловйов, так тепер він уявляє, бажане, вимріяне брав за дійсність.

Російська мова в Києві і Могилеві, в Тбілісі й Ташкенті, на думку Струве, панує не тільки тому, що існує примус до цього, але й тому, що без знання російської мови не можна бути на східноєвропейських просторах культурною людиною, бо тільки російська культура має тут усі атрибути високорозвиненості і всебічності (П. Струве, «Patriotica», СПб., 1911, ст. 521). Таким підходом Струве не лише ставив у тінь роллю урядового примусу, що глушив всебічність виявів неросійських культур, не тільки замовчував, що попри всі переслідування національні культури уперто і незламно виявляли свій потяг до всебічності і з неймовірними труднощами таки проламували стіни перешкод на своїм шляху. Струве обходить той факт, що і українська, і білоруська літератури на початку ХХ ст. своїм ідейним змістом, досконалістю літературних форм, наявністю великих геніїв слова вже могли конкурувати з російською, виявили значну оригінальність як складники загальноєвропейського культурного процесу.

І не тільки це замовчував Струве. Він спускав з ока те, що вартість культури оцінюється не лише за її вершинними виявами у чільних інтелектуальних сферах, але й за своєрідністю культурних виявів в народних масах, за рівнем культури в народі і за насиченістю культурою в низах. І саме тут виступає, примі-

ром, найглибша відмінність між великорусами і українцями, що касує в основі можливість трактування їх як племен одної нації. Культурна відмінність упирається у своєрідність психології і вказує на глибоку окремішність історичних шляхів, з чого автоматично випливають процеси національного самоусвідомлення і стремління до свого державного самоздійснення. Але Струве, ігноруючи цю багатогранну дійсність, пробує надолужити містикою імперіалізму, він творить блискучий міт Великої Росії, яка повинна мати вихід у Чорне Море, отже українська нація з цього погляду не має рації на існування, їй належиться розчинитися, асимілюватися в російському кітлі (там же, ст. 79-80).

Струве уявляв Росію як молодую імперію з необмеженими можливостями. Різні народи мали б перетопитися в ній в один національний масив, як це бачить він на прикладі США (там же 300-301). І знов таки цим подавав він зовсім фальшиву паралелю. В США асимільовано емігрантів, що своїм виїздом за океан відривалися від ґрунту власної національності. В Російській же імперії асиміляцію проваджено серед історично оформлених націй, на їх власних етнографічних теренах силами елементів, які були зовнішньою, окупаційною силою.

Порівнення Росії з США спонукало також і Леніна, коли він звертався до національних проблем. Він до цього порівнення США з Росією звертався кілька разів. Чи не від Струве це? Струве мріяв про «вільну і органічну» гегемонію росіян в імперії, про це не менше мріяв і Ленін. Але Струве був одвертіший, він хотів

мобілізувати всі російські сили на ствердження панування моральним пріоритетом російської культури і цим лише викликав глибоке подраження серед поневолених націй. Ленін також хотів «вільної і органічної» гегемонії росіян, але він був обережніший. Одверто він говорив у цьому сенсі в листах, одначе у пресі лише стримано натякав на це, щоб тримати при собі прихильників великодержавности, і голосно розводився про варварське переслідування національних культур царатом, щоб здобути собі прихильність національно - революційних сил неросійських народів. Струве з його одвертістю міг викликати до себе лише погорду Леніна.

У цій передреволюційній добі «твердого» русифікаційного курсу і концепційної розгубленості був проте шукач розв'язки, який творив для Леніна останню ланку російських спроб вирішення національної проблеми. Маємо на думці російського ліберала Градескула.

Вже напередодні самої революції, в 1916 році, Градескул приходив до висновку, що без компромісу з поневоленими націями зі скрути вийти не можна:

«Держава, — писав він, — повинна дати всім своїм національностям свободу національного самовизначення і національного розвитку. Для одних із них цього буде цілком досить тільки в так званих культурних формах, для інших це вимагатиме перенесення свободи самовизначення і розвитку також і в політичну область у формах так званої обласної автономії з усіма її ступенями і степенями. Ні того, ні іншого державі не має потреби боятися. Від цього вона не тільки не програє, але, навпаки,

виграє» (Градескул. «Росія і її народи», Петроград, 1916, ст. 29).

І Градескул також розгорнув цілу концепцію побудови «Великої Росії» зі світово-історичними завданнями. Такою Росія зможе стати лише тоді, коли подолає внутрішні суперечності. В Росії проф. Градескул вбачає величезні заховані можливості, але ці можливості виявлять себе аж тоді, коли зникнуть внутрі держави тертя, соціально - економічні, політичні, і національні. Градескул бачить силу національних суперечностей, і він остерігає своїх земляків. Національне питання не є питанням інородців, а насамперед справою росіян, коли вони думають про могутність своєї держави. І національне питання треба розв'язати на засаді самовизначення. Він окреслений противник всякої войовничості, спрямованої проти поневолених націй. Він реаліст і вимагає рахуватися з фактами життя, а не з вимріяними уявами.

«Як це не дивно, — пише він, — але найближчі «родичі» великоросів малоруси (українці) і білоруси багатьма сторонами підпадали, та ще й нині підпадають куди більший «русифікації», аніж інші національності, що живуть у Росії. Досить сказати, що вживання їх мов у друкові підпадало до найостаннішого часу під найістотніші обмеження. Буквар на українській або білоруській мові був цілковито неможливий, біблія або євангелія в українському або білоруському перекладі переслідувалися, як найбільш крайні летючки. Робилося все це «породичівському», під претекстом того, що які ж вони насправді особливі національності і які можуть бути у них особливі «національні»

стремління й вимоги? Вони, мовляв, не більше, як обласні різновидності одного й того ж великоросійського племені, а мови їх — лише «місцеві» діалекти загальноросійської мови. І не можна не відзначити, що погляд цей був широко розповсюджений не тільки в урядових колах, але і в суспільстві. Представники російської інтелігенції, такої свободолюбної в іншому, тут дивувалися або навіть обурювалися з якихось «чудних» претенсій «купки» малоруської чи білоруської інтелігенції... Досить тут згадати самі статті П. Б. Струве про українство і «українську небезпеку» (Там же ст. 53-54). І Градескул слушно відзначає суперечність у поглядах Струве, яка свідчить про фальшивість його позиції: Струве вважає український рух «з одного боку «вигаданим» і «штучним», а з другого боку «дуже небезпечним» для «єдності» загальноросійської культури».

Градескул не дає окреслених розв'язок стосовно кожного народу в площині самовизначення. Але вичувається, що для фінів і поляків він передбачає автономію, для українців, білорусів, грузинів — уможливлення культурної праці на національних мовах. Ряд менших народів — для нього лише «етнографічний матеріал». Він переглядає націю за нацією, народ за народом в Російській імперії і приходить до висновку, що боятися гасла самовизначення не слід, бо немає ні одного народу (крім намців — колоністів), який не в'язав би своєї долі з долею Росії. Побоювання «сепаратизмів» він вважає зайвим, навіть стосовно поляків і фінів. Градескул наважується настоювати на практичному застосуванні гасла самовизначення тільки то-

му, що він вірить: національності не підуть на розрив з Росією.

Цю свою певність хоче він обґрунтувати досвідом з революції 1905 р. В цей час, коли в імперії, за крилатим виразом, «начальство відійшло», висловлювалися найрізноманітніші ідеї, рухи розгорталися під всілякими гаслами. Не було, на думку Градескула, лише бажання народів відділитися від Росії. І навпаки, він вважає, що в цих часах навколо революційно-соціальних і політичних завдань перебудови Росії виявилось зворушливе єднання різнородних національних сил, які були перейняті вірою, що вільна демократична Росія «не буде більше пригноблювати національностей, що вона дасть повний простір їхньому національному розвитку». І Градескул радіє: значить Російська імперія витримала іспит, значить їй не загрожує розпад. Він питає себе: як це могло статися, що народи, які зазнавали таких важких національних переслідувань, не пішли на державне відокремлення? Висновок він робить, слідуючи за думками Герцена: поневолені народи ненавидять гнобительський уряд, але розуміють, що російському народові чужий нахил до гноблення (Там же, ст. 63-69).

Розуміється, в цій спробі «реалістичного погляду» було також чимало фантазії. Насамперед, якщо в 1905 році народи не йшли на одвертий розрив з російською демократією, то це зовсім не означає, що у них відсутні ці наміри; лише на 1905 рік ні одна з них не чулася ще готовою ставити справу відокремлення в конкретну площину. І безперечно, мав рацію М. Райнер, коли в 1906 р. з цього приводу казав:

«Це, звичайно, уцухнення тимчасового характеру» (М. Б. Райнер. «О национальной и территориальной автономии», ст. 3-4). Але для Градескула його погляд на досвід 1905 р. був китвою рятунку. Він із захопленням неодноразово повторюється на цю тему.

Отже сміливість і ще раз сміливість! Задушливу атмосферу грози, незносне передчуття катастрофи треба розвіяти сміливою дією під гаслом самовизначення націй.

Це Ленінові було зрозуміло. Його діяльна натура вимагала ініціативи. І логіка Градескула для нього сприймовна. Її вплив відчуваємо в міркуваннях вождя большевиків. Спираючися на оптимізм Градескула, Ленін з особливою увагою поставиться до радикальної фразеології Бакуніна і Герцена в питанні самовизначення. Звідси випливатимуть всі його трактовки самовизначення в грізні дні другої російської революції.

Закінчуючи першу частину нашої розвідки, можемо зробити кілька висновків.

Національні рухи розгорталися на протязі всього XIX і поч. XX ст. з деякими антрактами, з піднесеннями і спаданнями. Відповідно до цього, переважно в порядку реакції на національні рухи, виявилось і трактування національної проблеми серед російських діячів політики, публіцистики і культури. Зовсім не випадково, що польське питання посилено дискутувалося у зв'язку з повстанням 1831 і 1863 рр. (Катков, Герцен, Бакунін, Аксаков, Гільфердінг, Кояловіч Погодін та ін.); що українська проблема загострено постає перед росіянами в 30-х - 40-х рр. XIX ст., коли виявилася велика

динаміка українського культурного відродження, яке відразу набирало прикмет політичного (Белінський, Сенковський та ін.); реакція на «українську небезпеку» знов загострилася на переламі 50-х - 60-х рр., коли Шевченко повернувши із заслання, дав блискучі докази велетенського розмаху свого таланту (Катков, Герцен, Бакунін, Добролюбов, Чернишевський). Білоруське питання росіяни починають обговорювати головню після того, як розгорнула свою діяльність «Білоруська національна громада», тобто з початком XX ст. (Струве, Градескул).

В російській теорії національного питання, немає внутрішнього органічного розриву, який впливав би з глибоких стимулів теоретичного філософського думання. Процес мислення ішов також не з логіки об'єктивного пізнання явищ многонаціональної дійсности, а диктувався постійно відчуттям загрози, яка нависала над імперією. І саме сила загрози, її повільне зростання обумовлювали в значній мірі зміст еволюції теорії національного питання.

Домінували приклична потреба і практичний підхід, що передалися пізніше повністю як побачимо далі й большевізмові, який дуже обмежено і примітивно усвідомив теоретичну сторону справи.

Протягом XIX і поч. XX стол. не тільки уряд послідовно провадив політику національного поневолення й асиміляції. В російському суспільстві також майже не було виявів безумовної готовости зректися панування над чужими націями, хоч серед революціонерів різних генерацій не бракувало показного радикалізму, розрахованої прихильности до понево-

лених народів імперії, демонстрування «прогресивності» своїх поглядів на національне питання.

Між російськими революціонерами і монархістично - консервативними елементами не можна поставити якоїсь виразної межі, яка ділила б їх у підході до національної проблеми, обидва табори в **цьому** сходилися на завданнях збереження імперії. Лише революціонери були динамічніші. Вони шукали сповидно радикальних розв'язок, які своєю ілюзорною радикальністю роззброювали б протиросійське наставлення народів і включили б їх у боротьбу за загально-імперські політичні й соціальні цілі.

Втілення справжнього непідробленого радикалізму в підході до національної проблеми бачимо в ХІХ стол. либонь у двох лише постатях. Це є декабрист Рилєєв і революційний демократ початку 60-их рр. Зайчневський.

Ми переглянули все ХІХ і початок ХХ стол., спинилися на всіх помітніших теоріях і спробах розв'язки національної проблематики в Російській імперії; при тому нашим завданням було показати, там, де це впливало з природи речі, спорідненість чи аналогію цих розв'язок із большевицькими. Такий методологічний аспект дав нам змогу заакцентувати зв'язок большевицької теорії з усіма періодами російського духово-політичного розвитку.

Але предмет дослідку вимагає ще й іншого аспекту: центр уваги слід перенести на самий большевізм, на розвиток теорії і практики національної проблеми в ньому **самому**, простежити історичний розвій большевицьких трактовок національного питання, виділити **основні риси** большевицьких підходів до питання націй. Тільки тоді остаточно стане ясною вага російських традицій для большевиків у їхньому вироблюванні методів поневолення націй.

Оце друге дослідче завдання поширило б розвідку до таких розмірів, які не вкладаються в рамки нашого збірника ¹⁾. Тому хоч-не-хоч цю другу частину нашої праці маємо звузити,

¹⁾ Мова йде про збірник «Російське історичне коріння большевізму», де оця праця вийшла у світ англійською мовою.

розглядаючи ранню, передсталінську добу більшовізму. Ця доба в уяві багатьох оповита німбом інтернаціоналізму, і треба уважної й усебічної аналізи, щоб показати, наскільки цей німб є незаслуженим. В часи панування Сталіна і пізніше зв'язок національної політики з традиційною російщиною такий виразний, що його спостерегти можна не раз уже з першого погляду.

Одне з перших питань, яке виникає при цьому, є питання, наскільки советська національна політика є марксистською, тобто наскільки вона має своє особливе, не російське джерело.

Основне зерно Марксового і Енгельсового розуміння національної проблеми, так як вони її брали у «Комуністичному Маніфесті», стало наріжним каменем всього російського марксизму і, зокрема, большевицько - лєнінсько - сталінського на довгі роки.

В Комуністичному Маніфесті писалося, що «пролетарі не мають батьківщини». Обґрунтуванням цього було твердження: «Тепер, завдяки розвиткові буржуазії, свободі торгівлі, всесвітньому ринкові, одноманітності засобів виробництва і відповідних їм життєвих відносин, національна відокремленість і суперечність інтересів різних народів щораз більше зникають». У світлі такого розуміння світових процесів Маркс поспішив із заявою про творення «світової літератури». Національна проблема видавалася йому в ті часи вже проблемою минулого.

Дійсність ближчих по тому десятиліть показала, як глибоко помилялися творці «Кому-

ністичного Маніфесту». Національне життя визначало всі сфери людської творчості, духової і матеріальної. Творилися нові національні держави, гасло патріотизму ставало могутньою силою для незалежнення (Італія, Балканські країни), для національно-політичної консолідації територій (Італія, Німеччина), зростали на силі національно - визвольні рухи (народи Австрії, Росії, Ірландії), національний фактор перетворювався у підйому, яка зрушувала багатовікову консервативність (Японія). І західня соціал-демократія зробила у значній мірі висновки з цього і внесла в марксистський підхід до проблеми нації ряд коректив, примиряючися з законністю національного фактора в історії, позитивно сприймаючи національні вимоги. Вже в 60-х роках на сторінках німецького соціал-демократичного органу «Форботе» з'явилося ряд статей в цьому сенсі. Австрійські соціал-демократи пішли ще далі, вони сягнули до природи національного явища, вони придивлялися до соціально-психологічної сторони нації, визнали місце для духового змісту національної спільноти і з урахуванням цього стали шукати розв'язок національної проблеми, розв'язок які не видавалися їм легкими.

Інакше сталося з російськими марксистами, Плехановим, Лєніном, Сталіном і іншими.

Вони постійно схильні були дотримуватися перших, початкових установок Маркса і трактували національне явище, як пережиток минулого. Їхня ортодоксальність, вірність першій букві марксизму, стала їхньою національною особливістю у підході до національної проблеми.

Росія вже в XIX столітті була могутнім колом. Все завойоване й поневолене Росією загально вважалося невід'ємною частиною Росії. В цьому сенсі були виплекані патріотичні традиції, які ввійшли в плоть і кров росіянина, стали його підсвідомим комплексом і тоді, коли він раціонально заперечував вартість і правність патріотичного почуття. Російський патріотизм був статикою, він приймався автоматично, як явище самозрозуміле і узаконене своєю стабільністю. Тим часом поневолені Росією нації, як правило, у XIX стол. перебували в стадії відновлення комплексу національних патріотизмів. Цей феномен росту патріотичних ідей і настроїв, ця динаміка психічно - національної розбудови викликала у російських марксистів опір. І тут позиція Комуністичного Маніфесту росіянам і людям, асимільованим у російській імперській свідомості, дуже придалася.

Сталін і Ленін на різні лади, ігноруючи життєву дійсність, намагаються продовжити раннього Маркса.

Ленін на зорі своєї публіцистичної діяльності, коли ще ніяк не простудіював дійсного стану національних рухів, ні природи національних явищ, уже наважився висловити категоричне, емоційно насичене твердження, у світлі якого національна проблема виглядає зайвою і неіснуючою: міжнародню робітничу солідарність він потрактував, як «повну однаковість інтересів і цілей робітників усього світу» (Ленін: «Проект и объяснение программы социал - демократической партии» (1895-1896»

рр.) в «И. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе». М. 1956, ст. 11).

У цьому вислові відбилася певна психологічна установка, прищеплена проводиреві большевицької революції усією атмосферою російського життя. Тут він діяв в одному ритмі з усією російською радикальною інтелігенцією, яка бачила патос своєї діяльності в розв'язанні соціальної проблеми на світову міру, а національні домагання поневолених народів розглядала лише як гальмо для здійснення універсальних засад. Мілюков слушно зазначає, що «прагнення національностей до сепаратизму були зарані засуджені радикальною частиною інтелігенції, як прагнення відсталих соціальних і політичних шарів» (Мілюков, «Национальный вопрос», Прага, 1925, ст. 212).

Це дуже знаменне, що поспішна епітафія, виписана Марксом над живою і ростучою національною проблемою, знайшла теплий відгук у росіян різних генерацій і різних спрямовань, їх усіх під цим оглядом можна було б вважати «марксистами». Ще Герцен 1859 року в унісон Марксові говорив про «свобідний загальнолюдський розвиток», який гальмується «виключними національностями» (Колокол, 1859 ч. 34). Ще П. Лавров у 1873 році, немов перекликаючися з «Комуністичним Маніфестом», із притиском зазначав, що «питання національне, на нашу думку, має цілковито зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби. Є лише люди і спільні їм усім цілі. Ці принципи неминуче вимагають найрішучішої боротьби проти національної поділеності, протилежності, ворожості, які ще занадто часто відгуку-

ються у звичках навіть мислячих людей» (П. Л. Лавров: «Избранные сочинения на социально-политические темы» в 8-ми томах, том II ст. 30). Ще Ткачов, полемізуючи проти початків українського соціалізму, екстравагантно «продовжував» Маркса, коли твердив: «Між освіченими людьми, між людьми психічно розвченими, немає і не може бути «ні еллінів, ні юдеїв»... Держава, наука, торгівля, промисловість... всі вони намагаються... змішати людей в одну загальну й одноформенну масу... Принцип національності не сумісний з принципом соціальної революції, й він має бути принесений в жертву останньому» («Революція и принцип национальности», «Набат», Женева, 1878). Ще народних Алексеев в 1881 році, палко виступаючи проти українофільства, писав, що існування чи зникнення національних відмінностей «ніякісіньким чином не впливає на розвиток і задоволення корінних, істотних духових і матеріяльних потреб в людській особистості... Той шлях, на який стала людськість, опанувавши пару, електрику, друкарство. фатально, неминуче веде до знищення національних відмінностей, до злиття національностей в одне ціле» (Л. Алексеев, «Что такое украинифильство?». Ж. «Русское богатство», 1881, ч. 22).

Ленін міг спокійно іти у фарватері ідей Комуністичного Маніфесту, для цього мав він міцну традицію в російському суспільстві.

Коли большевізм лише починав своє існування як політична течія, він прийняв загальноновизнану на той час в соціал-демократичному світі постанову Лондонського міжнароднього

соціал-демократичного конгресу з 1897 р. про право націй на самовизначення. Ця постанова нічого не означала практично, крім ствердження, що загальні засади демократизації життя, які обстоєє соціал-демократія, охоплюють і сферу національних відносин. І Ленін цю тезу Лондонського конгресу прийняв. Прийняв і вніс в неї свій многозначущий нюанс:

«Безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всяку вимогу національного самовизначення... Ми повинні завжди і безумовно прагнути найтіснішого з'єднання пролетаріату всіх національностей, і лише в окремих, виключних, випадках ми можемо виставляти і активно підтримувати вимоги, що хиляться до створення нової клясової держави або до заміни повної політичної єдності держави слабшою федеративною єдністю» (Ленін: «Національне питання в нашій програмі», кн.: «Ленін о национальном и нац.-пол. вопр.», ст. 13).

Уже тут у зародку є дуже характеристичне для Леніна розрізнювання «права нації» та «реалізації права». Пізніше він це багатьма наворотами сконкретизує, наголосить. Пізніше, в роках піднесення національних рухів, буде зовсім не до щирости, навпаки потрібна буде гумова гнучкість для заховання справжніх цілей. А тут, у наведених рядках все ясно: засада самовизначення приймається заради дотримання демократизму, заради вірности напрямних цілого соціал-демократичного руху, але практично ця засада може бути застосована у **вийняткових** випадках. Основою «прогресу» лишається централізація, злиття, нівеляція.

Коли укладалося ця формула 1903 року, ані Ленін, ані його оточення ще не мали ніякої «теорії національного питання». Але попереджаючи всякий теоретичний розгляд проблеми, Ленін уже твердо висловив свою волюнтаристичну «марксистську» установку централізації. У світлі цієї установки велика Росія, яку він, Ленін, ніжно і до самозабуття любив, мала зберегтися як великий «прогресивний фактор». Не даремно, він, Ленін, на початках, у нарисах про розвиток капіталізму в Росії, відзначає русифікацію народів, як факт прогресивного ділення капіталізму.

Оця централістична волюнтарна установка мала стати підставою розробленої «теорії національного питання».

Вже під час наростання національно-визвольних рухів, незадовго до вибуху національних революцій 1917 року, Ленін спробується на твердження, що всесвітній робітничий рух з кожним днем все більше розвиває інтернаціональну міжнародню культуру. «Пролетаріят, — ... пише Ленін незадовго до революції, — не тільки не береться відстояти національний розвиток кожної нації, а навпаки, застерігає маси від таких ілюзій, відстоює найповнішу свободу капіталістичного обігу, вітає всяку асиміляцію націй за винятком примусової чи тієї, що спирається на привілеї». («Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе», М. 1956, стор. 130).

Сталін свої перші писання на тему національного починає з твердження про «колесо історії», про централізуючі тенденції капіталізму, про конечність унітарної форми держав-

ного життя. (Сталин, «Против федерализма». Сочинения т. III-й, стор. 25). А в 1913 році він знов уперто звертається до Маркса, до Комуністичного Маніфесту, і з цієї позиції громить Бауера, австрійських соціалістів, що намагаються схопити суть історичних процесів: «національні перегородки не скріплюються, а руйнуються і падають. Маркс ще в сорокових роках говорив, що «національна відокремленість і протилежність інтересів різних народів уже тепер щораз більше зникає», що «панування пролетаріату ще більше прискорить їх падіння». Дальший розвиток людства з його велетенським ростом капіталістичного виробництва, з його перетасовкою національностей і об'єднання людей на щораз більших територіях — рішуче потверджують думку Маркса». У подібних висловах, які раз-у-раз з'являються з-під пера Леніна і Сталіна, не бракує чуттєвості, рішучості, натомість уваги до фактів життя довгий час бракує, аж поки факти перетворюються в грізну дійсність, до якої треба знайти якийсь інший ключ, а не той, яким в 1848 році орудував Маркс.

Імперський інстинкт самоохорони диктував російським марксистам залишатися вірними думкам юного Маркса так довго і в такій мірі, як це дозволяла політична дійсність. Але характеристично, що вони так ніколи і не зревизували постулатів «Комуністичного Маніфесту», у моменти найвищого буяння сил національних революцій на просторі колишньої російської імперії, в 1918 році, вони знаходили спосіб поруч демагогічно лівих «революційних» гасел у національному питанні зберегти

для свого вжитку згадані твердження «Комуністичного Маніфесту» в змісті того кодексу істин, які залишалися для них священними й непорушними і які внутрішньо мали визначати зміст їхньої політики (див. напр., статтю В. Полянського «Націоналізм і соціалізм», журнал «Пролетарская Культура», 1918, ч. 2), а в нинішній дійсності роблять спробу об'єднати підхід «Комуністичного Маніфесту» до національного явища із антуражем своїх нинішніх ідей про «розцвіт соціалістичних націй», як шлях до майбутнього безнаціонального суспільства.

В національному питанні Ленін залишався марксистом настільки, наскільки марксизм давав ґрунт для виправдання і принципового розгортання ідеї державного централізму. Але Ленін сміливо заперечував, корегував Маркса тоді, коли Марксові погляди підважували російську імперську ідею. Це легко простежити на прикладі Ленінового підходу до питання незалежності Польщі.

Ще в 1903 році проводир російських большевиків рішуче висловив думку, що минув уже той час, коли Польша через «буржуазну революцію» могла здобути собі самостійність. Капіталізм нерозривно пов'язує Польщу з Росією в один економічно-господарський організм, польську буржуазію єднає з російською, польський пролетаріят з'єднує з російським.

Затуляючися марксистською тезою щодо централізуючої ролі капіталу, волів Ленін не бачити тих глибинних процесів у лоні польської нації, які органічно готували ґрунт для здобуття польської самостійності. Пізніше, жив-

ши в Польщі і помітивши факти глибокого закорінення національної свідомости в польському народі, він все таки не міг примиритися з перспективою реалізації польської самостійности. Вже незадовго до 1917 року він обстоює свої давні погляди.

На цей час він встиг докладно простудіювати Маркса під кутом зору ставлення останнього до національної проблеми. Ленін знає, що Маркс мав симпатії до польських революціонерів, розглядав створення самостійної Польщі, як явище історично прогресивне. «Але, — пише Ленін, — якщо точка зору Маркса була цілком вірна для другої третини й третьої чверти XIX століття, то вона перестала бути вірною на XX століття». («Ленін о нац. и нац. - кол. вопр.», ст. 210).

В соціально-економічному вченні Маркса історична роля націй цілковито зникає, закривана дією клясів, виявами клясової боротьби. Виходячи з цього, Ленін і Сталін поглиблюють Маркса, але це «поглиблення» має вже виразно російські джерела. Обидва теоретики большевізму намагалися представити національну спільноту, як якусь умовність формального характеру. В кожній національній культурі є дві культури — демократична і реакційна. Власне, з їхнього представлення виходить, що в кожній нації є дві нації. «Не можна говорити, — пише Сталін, — про «культурну спільнотність», коли господарі й робітники однієї й тієї ж нації перестають розуміти один одного». (Сталін: «Сочинения», т. II, стор. 328).

А Ленін немов продовжує: «Найманому робітникові все одно, чи буде його майновим ви-

зискувачем великоруська буржуазія переважно перед жидівською і т. д.» («Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе», ст. 202). Читаючи ці рядки Леніна, спинаємося вражені дослівним збігом цього тексту з висловом Чернишевського у статті «Національна безтактність». Чернишевський, пишучи про Галичину, про польсько-українські відносини в ній, кинув фразу: українському селянинові не легше було б зазнавати гніту від українського пана, аніж від польського. Чернишевський на цьому прикладі також робив висновок про домінування клясової солідарності над почуттям приналежності до одної національної спільноти. Механістичність Чернишевського була грубіша від Марксової й її повнотно перебирають в даному випадку Ленін і Сталін. І вони в цьому не залишаються самотніми: есер Чернов трактує боротьбу за національну солідарність, як найбільше гальмо соціальної революції. («Национальный вопрос в России», Москва, 1930, ст. 88). Меньшовики в своїй ухвалі домагаються «виявлення клясових суперечностей у лоні кожної нації»... Дух голого механістичного матеріалізму, квінтесенція російського радикального мислення, віє своїм крилом над цими визначеннями, формулами, порівненнями.

Коли Ленінові доводилося заторкувати національні справи в своїх писаннях до 1912-13 років, то він звичайно обмежувався міркуваннями про прогресивне значення капіталізму, що затирає національні границі; право на самовизначення мало б, у його розумінні, усунути адміністративно - насильну асиміляцію, і вже

наявності самого лише права на самовизначення, на його думку, досить було б для того, щоб створити нахил до добровільної асиміляції. Ідея національно - культурної автономії знайшла в його особі найгострішого противника, і навіть національну організацію шкільництва він заперечував у принципі, виходячи з того, що це було б плеканням національно - духової відрубности, тобто річчю, з його погляду, наскрізь шкідливою. Він войовниче і зі злобою боровся проти національних соціал-демократичних партій, вимагаючи їх влиття в РСДРП. Це, — власне, все те головне, на чому спиналась Ленінова увага, коли йому перед 1912-13 роками доводилося говорити про національне питання.

Але перше десятиліття ХХ віку, як ми вже зазначили, позначилося бурхливим розростом національно-визвольних сил поневолених російською імперією народів. Деякі національно-революційні партії, так націоналістичні, як і соціал-демократичні, стають масовими, спроби об'єднання національних соціал-демократів під дашком РСДРП не вдаються, оформляються націоналістичні ідеології, національно-культурне життя, набираючи на силі, водночас насичується потягом до внутрішньої духової самовистарчальности. Процеси національного відродження, не обмежуються російською імперією, але потрясаючи також основи Австро-Угорщини, викликають у австрійських соціал-демократів інтерес до національної проблеми, її розроблення, визнання ними духової індивідуальности народів, як творчого фактора, і породжують австрійську програму національно - культурної автономії.

Оці процеси відродження народів російської імперії, з одного боку, і ревізія марксизму під кутом національного питання у австрійських соціал-демократів, з другого, викликають тривогу серед російської імперської соціал-демократії. Горький в листі до Леніна вважає канцелярщиною, нежиттєвою річчю резолюції РСДРП з національного питання. Ленін з ним не погоджується, але визнає, що настав відповідний час:

«Стосовно націоналізму цілком з Вами згоден, що треба коло цього взятися серйозніше («посурьезнее»). У нас один чудовий грузин засів і пише для «Просвещения» велику статтю, зібравши всі австрійські й інші матеріали. Ми на це наполяжемо... Ні, тієї мерзоти, яка в Австрії, у нас не буде (підкреслення Леніна). Не пустимо! Та й нашого брата, великорусів, тут (на еміграції — Ю. Б.) більше. З робітниками не пустимо (австрійського духу)». («Ленін о національном и нац.-кол. вопросе». Стор. 69-70).

Наведені рядки дуже цікаві. В них бачимо ті завдання, якими визначався наперед зміст праці «чудового грузина» — Сталіна — «Марксизм і національне питання». Боротися проти наростання національної свідомости лише короткими пропагандивними статтями газетного типу стало важко. І Сталін покликаний розробити цілість теорії національної проблеми, вістря якої мало б бути спрямоване не тільки проти націоналізму, а й австрійських соціал-демократичних теоретиків. Але найцікавіше, що Ленін у цій своїй поставі шукає власного національного опертя, він усвідомлює, що така постава проти «австрійської мерзоти» є в інте-

ресах росіян, і на їхню підтримку рахує в майбутній боротьбі.

Сталін виконав завдання, покладене на нього Леніном. Він розробив теорію національного питання в згоді з Марксовими поняттями, логічними категоріями, у згоді з його методологічними принципами. Але над усім цим тяжило щось більше: всепроникаюча централістична російська ідея. Заради неї Марксові методологічні прийоми доводилися до пересади й виказували свої найслабші сторони. Заради цієї ідеї обминалося масу фактів живої дійсности, багато викривлювалося. І теорія, замість бути відповіддю на потреби життя, ставала тією «паперовою відпискою», якої боявся Горький.

Сталін дає матеріалістичне визначення поняття нації. В його розумінні нацією є стала спільнота людей, що склалася історично на основі спільноти мови, території, економічного життя і психічного складу, який виявляється у спільності культури. Давши таке визначення нації, Сталін у всіх своїх виясненнях національного явища ніяк не збагачував змісту поданої тут формули, а лише спрощував її. **Розуміння нації, як спільноти, виростлої на ґрунті спільних історичних переживань, залишається для нього цілком неприступним**, бо критерій клясової боротьби не терпить якоїсь єдности історичних переживань національного колективу. Не розуміє він і того, що національні властивості характеру існують не лише в матеріялізованих витворах культури, але й в суб'єктивному самопочутті народу, в його навичках, нахилах, інстинктах, цілому комплексі спільотно - духового життя, що має свою тяг-

лість у поколіннях. Для Сталіна національна формація обмежується добою капіталізму, він замикає її в цих рамках грубо й вульгарно. Нація є породженням капіталістичної епохи, форматом нації є буржуазія, що, керуючись своїм матеріальним інтересом творення «національного ринку», виступає з гаслами патріотизму. Таким чином, молодим націям, що стремлять до свого визволення, дається лекція того, як вони своїми патріотичними потягами потрапляють на гачок власнонаціонального користолюбного крамаря й фабриканта. Пізніше це твердження буде постійним рефреном у всій большевицькій пропаганді, спрямованій проти національних рухів. Сталін в 1913 році певний, що соціалістичне суспільство буде вже позанаціональним. Формування націй в свій час було позитивним явищем, бо февдальну господарчу замкненість воно замінило «національним ринком». Але тепер, у добу імперіялізму, коли вже твориться світове господарство, нації, які не встигли раніше здобути своєї держави, тепер уже «спізналися», їх боротьбу не можна виправдати розвитком продукційних сил і виробничих відносин.

Які ж перспективи перед націями, що «запізналися»? На це Сталін дає досить недвозначну відповідь, коли говорить про Кавказ: «Національне питання на Кавказі може бути розв'язане лише в дусі втягнення запізналих націй і народностей у спільне річище вищої культури. Тільки таке рішення може бути прогресивним і прийнятним для соціал-демократії» (Сталин, «Сочинения», Москва, 1954, стор. 351).

Очевидно, такою «вищою культурою» є для Сталіна російська. Можна лише подивляти цей русифікаційний розмах Сталіна. Чейже знав він, що такі культури, як грузинська, вірменська, азербайджанська мають за собою тисячолітні традиції, що розвиток їх у XIX стол. дав видатні осяги універсального значення, що русифікаційні заходи на Кавказі, довгий час проваджені царським урядом, не мали ніяких серйозніших успіхів. **І все таки русифікований грузин Сталін вважав за потрібне «по-марксистському» обґрунтовувати прогресивність русифікації, і то такої, якій кавказькі народи мали б піддатися не з примусу, а з доброї волі, задивлені у велич «вищої культури».** Доктринерство Сталіна, вузькозорість і ігнорування елементарних фактів життя промовисто виступають в одній із його ранніх статей, коли він підносить твердження, що грузини стали нацією... лише в другій половині XIX стол.

Грузинське національне життя XIX століття мало глибокі змістом і чуттєвою насиченістю вияви патріотизму, факти великої самовідданості й жертви во ім'я нації. Цей рух Сталін характеризує, як «дворянський націоналізм» і пояснює його існування корисливими матеріальними інтересами грузинського дворянства. Тим часом відомо, що саме серед грузинського дворянства, просяклого прозою своїх класових інтересів, було багато типових національних опортуністів (Ол. Чавчавадзе, Гр. Орбеліяні) і навпаки, люди менше типові своєю свідомістю, як дворяни й аристократи, були яскравими патріотами Грузії (А. Казбеґі, С. Мгалоблішвілі). Ба більше, перші антиросій-

ські грузинські повстання були в основі своїй селянськими і викликані були тим важким економічним гнітом, якого зазнало селянство від російського війська і російських урядовців (1804, 1812 р.р.).

Сталін, як бачимо з його праці «Марксизм і національне питання», зовсім не від того, щоб українська Галичина відділилася від Австро-Угорщини. Пишучи про це в 1913 році, чи не думає він вже тоді про можливість приєднання галичан до «єдинокровних братів-українців» Російської імперії? Але він, у згоді з Леніном, вважає за неможливе відокремлення Польщі від Росії. Ленін угрунтовував це мотивами економічними, мотивами класової солідарності, а Сталін додає ще й те, що за п'ятдесят років сталося глибоке культурне зближення між Польщею і Росією. (Сталин: «Сочинения», т. II, стор. 313). Це вже скидається на виправдання гвалтовної русифікації, яка шаліла в Польщі від кінця 60-их років XIX століття.

Задивлений у свою доктрину, полонений своїм визначенням нації, Сталін не може визнати жидівство окремою нацією. Жиди не мають суцільної території свого поселення, вони говорять різними мовами, вони розпорошені в світі і ніколи не виступлять спільно в якійсь справі — що ж це за нація? — запитував Сталін і глумливо назвав їх «паперовою нацією». (Там же, т. II, стор. 301). Він вважав, що існування жидівської нації ще треба довести, у всякому разі, вона не має майбутнього, а тому нема чого клопотатися про національно-персональну автономію для жидівства. (Там же, т. II, стор. 334) Тут виявилось найяскравіше ігнору-

вання Сталіном спіритуального моменту нації, який він ущипливо осміював. І коли жидівська національна солідарність стала себе динамічно виявляти в сіоністичному русі, коли вона могутньо піднесла гасло створення власної держави, для Сталіна це було неймовірне, незрозуміле, нереальне, бо це не відповідало його доктрині. І тому, в 1919 році Комісаріят у Жидівських Справах при Наркомнаті під проводом Сталіна випустив відозву, у який читаємо: «Сіоністи... свідомо брешуть, коли намагаються обдурити жидівські народні маси марними надіями добитися самостійної держави в Палестині... Жидівське питання в Росії більше не існує. Жидівські робітники і трудящі мають усі громадянські і національні права... Ніяких інших країн нам не треба. Ніяких національних прав на володіння Палестиною ми не пред'являємо. Ми цілковито визнаємо ці права за трудящими масами арабів і бедуїнів» («Политика советской власти по национальному вопросу за три года», 1917 - XI - 1920, Москва, 1920, ст. 34). Ленін доручив розроблення національної проблеми «чарівному грузинові». Грузин ішов слідами вчителя. Розвиваючи Ленінові твердження, він уштивнював їх, увиразнював їхне великодержавницьке спрямування. І навряд чи міг бути Ленін задоволений з цього уштивнення і увиразнення. Надходили бо дні тривожні і небезпечні. І не розмаскування великодержавницьких тенденцій потрібно було для большевиків у цей час, а їх замаскування. Ми не знаємо, коли Ленін загубив віру в Сталіна, але наприкінці життя він висловився про нього, Дзержинського і Орджонікідзе дуже ущипливо: «відомо,

що зрусифіковані інородці завжди пересолують щодо істинно російського настрою» («Ленін о национальном и национально - колониальном вопросе», М. 1956, ст. 547).

Дихання вітрів національних революцій вже відчувалося в повітрі!

Начальник Казанського губернського жандармського управління в 1914 р. із тривогою констатує, що серед татар «збільшуються з дня на день лави мусульман - націоналістів», «пантюркізм широкою хвилею іде на Русь» («Нац. движение в периоде революции в России»), Чебоксары, 1935), поліційні заборони відзначення століття уродин Шевченка призвели до масових протестів, викликали демонстрації в Києві, робітничий страйк у Харкові, жандармська варта замикала доступ до могили поета, що більше розпалювало в українських масах національні почуття; на широких просторах Середньої Азії в 1916 р. розгорілося протиросійське повстання, яке росіяни криваво придушували, але яке і їм коштувало крові; у маленькій Латвії інтенсивність національного відродження акцентувалося тим, що напередодні війни латиші вже мали 59 своїх періодичних видань, з яких 14 були щоденники (Б. С. З., М. 1939, т. 36, ст. 53). Світова війна відразу включає поневолені нації, як фактор, на який рахують обидві сторони: Росія і Німеччина змагаються за симпатії поляків, при чому німецький уряд іде восени 1916 р. на творення польської держави із польською армією, на спілку з Австро-Угорщиною сприяє українським національним колам — «Союзу Визволення України», який організує з полонених майбутні кад-

ри української армії, австрійці дозволяють на оформлення в Галичині частин Українських Січових Стрільців, російський царський уряд творить загопи естонських стрільців і т. д. Спостерігаючи ці процеси, Ленін у липні 1916 р. зауважує: «І за умови сильного виснаження „великих“ держав в оцій війні або за умови перемоги революції в Росії цілком можливі національні війни, навіть переможні» («Ленін о национальном и национально - колониальном вопросе», М. 1956, ст. 303).

Ленінові не забракло відчуття політичного моменту. У всякім разі, Ленін, вже навіть по 1912 році, залишаючися на своїх принципово-великодержавницьких позиціях, вирішив не йти прямим одвертим боем проти всього, що стало під національно-визвольні прапори. Силу національних рухів він відчував, він хотів їх використати, він готов був на компроміси, тільки ні в якому разі не коштом захитання цілості імперії й російсько-імперського духу.

Шукаючи нових ідей і розв'язок національного питання у великодержавному сенсі, він знову перегорнув Маркса і небагато у нього знайшов. Треба було оглянутися навколо, придивитися до розв'язок, що їх давали різні російські течії переживаного політичного моменту, треба було заглянути в минуле, пошукати вказівок у російських попередників, творців російської соціально-політичної думки. Тут придався навіть досвід зненавидженої царської системи, алеж вона була імперська — і це вже могло виправдувати увагу до її досвіду. Зрештою, не все в цьому процесі Ленінових шукань було свідоме, часто він діяв осліп-

люваний і потягнений до дії могутнім чуттям людини, яка любила Росію саме як імперію. Про «марксизм» Ленінового підходу до національної проблеми можна ще в певнім розумінні говорити стосовно того часу, коли Ленін орудував загальниками. Але коли з 1912-13 рр. загальники стали конкретизуватися, вони здобувають свою національну базу, вони концентрують в собі російський національний досвід.

Ленін свідомий складності завдання. Розхитану імперію зберегти не легко, національні рухи виявляють багато пружности, і потрібно якогось оновлення імперської ідеології, усунення з овиду всього найбільше зненавидженого народами, треба народи переконати, що імперії **не буде** і все таки **зберегти** її. Програма потрібна сенсаційна зовнішньою новизною, потрібне, «небувале в історії» розв'язання, але разом з тим у внутрішньому сенсі розв'язок не вільно відриватися від кореня... І Ленін починає експериментувати...

**

Національні революції прийшли в блакитних мантиях піднесення, пориву, молодого Sturm und Drang масових демонстрацій, уквітчані прапорами багатьох націй. На знаменах написано гасла національних пророків. Десятками мов народів імперії заговорила преса. Поставали національні уряди. Російська армія розкла-

далася. З неї творилися національні формації українців, білорусів, грузинів, татарсько-тюркські військові частини. І це був не жарт! Делегати II-го українського військового з'їзду в Києві репрезентували 1.600.00 організованих вояків. І все це хвилювалося, горіло бажанням творити федеративний устрій Росії як тимчасовий щабель до повного державного унезаможнення.

Дослідник національного питання, росіянин Г. Новоторжський, серед виру цих подій змушений констатувати «палке бажання незалежности» у фінів, поляків, кавказьких народностей, українців, литовців (Г. Новоторжский — «Национальный вопрос, автономия и федерация». Київ 1917, ст. 21).

Опір Тимчасового уряду обурював, штовхав далі на розрив. Логічним завершенням цього було те, що протягом 1917-1919 рр. Імперія розпалася на ряд окремих самостійних держав: Фінляндія, прибалтійські країни, Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія, в Середній Азії тюркські народи також творять свої незалежні держави, ідея політичної незалежности всіх об'єднаних тюркських народів, особливо пропагована татарами, стає реальною загрозою. Росія стає перед перспективою обмеження її теренів етнографічними границями.

Російська інтелігенція з глибоким розпачем переживала руїну імперії. Поетеса М. Цветаєва, у вірші, написанім 17. березня 1918 р., вважає, що книгу буття Росії дочитано до кінця і наглухо закрито. Над трупом імперії відбувається похорон і поетка віддає небіжці останнє цілування: «С миром — спи!» (М. Цвета-

ева — «Лебединый стан». Стихи 1917-1921 г.г. 1957, ст. 29). А Ілля Еренбург, тоді ще тільки початкуючий поет, з жахом малює картину загибелі:

С севера, с юга народы кричали:
 «Рвите ее! она мертва!»
 И тащили лохмотья с смердящего трупa.
 Кто? Украинцы, татары, летгальцы..
 Кто еще? Это под снегом ухаёт,
 Вырывая свой клочок, мордва.
 И только на детской карте (ее не будет
 больше)

Слово «Россия» покрывает
 Пол-мира, и «Р» на Польше
 А «я» у границ Китая.

(И. Эренбург — «Судный день». Збірник «Поэзии большевистских дней». Берлін 1921, ст. 27).

З більшовиків ніхто, крім Леніна, можливо й не передбачав такого захитання основ імперії.

Та й для самого більшовицького лідера бурхливість і широта засягу національних рухів принесли з собою багато несподіванок, і то несподіванок неприємних. На більшовицькій квітневій конференції 1917 р., за свідченням учасника конференції Махарадзе, Ленін висловився, що національне питання кисткою попере горла стало. Сам Махарадзе назвав це питання «проклятим». Майже всі більшовики вважали дотепер національну проблему другорядною, сподівалися, що легко пройдуть над нею до своїх головних завдань — «соціалістич-

ної революції», і тому несподівані події заскакували їх. В більшовицькій періодиці попередніх років, крім нечисленних статей Леніна і Сталіна на цю тему, нічого не з'явилося, та й Ленінові досить загальникові статті були ще не всі опубліковані. Більшовицькі кадри відчували себе безпомічними.

Вже по закінченні міжнаціональних воєн на території СРСР, з кіл київських більшовиків вийшло признання, що до бою проти національно-визвольних рухів партія не була готова: «Треба одверто сказати, що зброю для цього бою хоча й було дано нашій партії старими працями Володимира Ільїча, але на момент, коли її треба було пустити в хід, вона виявилася недостатньо загостреною. Тільки в процесі боротьби вона відточилася» (Є. Бош — «Год борьбы». М., 1924, ст. 3). Ще виразніше цю невідготованість окреслює у квітні 1917 р. Махарадзе: «Можна сказати, що наша програма давала все, що тільки може дати програма, а з другого боку вона не давала анічого і ніякого..»

«В дев'ятому пункті програми говорить про «право націй на самовизначення» і більше нічого. Але під цю формулу можна підвести все, що завгодно: бажає пригноблена нація відокремитися від гноблячої, вона може це зробити; чи бажає встановити монархічний лад, вона вправі зробити й це. От загальна формула, і от чому ми кажемо, що вона є беззмістовна, не вказує нічого конкретного.. Що ми робимо, виставляючи гасло самовизначення націй? Кому ми даємо козир в руки?.. Добре проголошувати загальні гасла, але перше слід би подумати про те, як їх переводити в життя. Ми губимо ґрунт

під ногами, під нами буде підрубаний тоді сук, на якому ми сидимо». («Революция и национальный вопрос», III, М., 1930, ст. 21-22).

Гра на гаслі самовизначення ставала грою з вогнем, для большевицьких партійних кадрів це було незрозуміле і неприйнятне. На квітневій конференції сформувався проти Леніна і тих, що його підтримували (Сталін, Зінов'єв), міцна опозиція, очолена П'ятаковим.

П'ятаков розвиває, доводить до повного звучання ті централістичні аргументи, якими перед революцією оперували Ленін і Сталін. На думку П'ятова, нації, як вияв капіталістичної формації, були прогресивним явищем у боротьбі проти феудалізму, але тепер, коли вже прийшов на порядок денний соціалізм, коли економіка має ставати світовою, поділ на національні держави є спрямований проти соціалізму.

П'ятаков вимагав скасування засади самовизначення: «Ми повинні перш за все встановити той принцип, що ми проти гасла національних держав і ведемо боротьбу проти таких рухів. Раз це так, то «право нації на самовизначення» губить реальний ґрунт під ногами... Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Як же ж ми говоримо, що здійснювати ці права шкідливо, то незрозуміло, заради чого таке право проголошується?» (Национальный вопрос в России...» ст. 12-13).

Зудар був бурхливий, і Ленінові потрібний був весь його авторитет, щоб перевести на конференції порівняно невеликою більшістю резолюцію, яка затримувала й надалі «право на

самовизначення». Але і ця перемога вдалася тільки тому, що і Ленін, і Сталін зазначили, що по суті вони не розходяться з П'ятаковим, розходження лише тактичного характеру. «Ми зовсім не хочемо — казав Ленін, — щоб хівінський мужик жив під хівінським ханом. Розвитком нашої революції ми будемо впливати на пригноблені маси. Агітацію в середині пригнобленої маси треба ставити тільки так.» (Ленін: «О национальном и национально-колониальном вопросе...», ст. 446). Внутрішньої розбіжності між Леніном, Сталіном, Зінов'євим, з одного боку, і П'ятаковим по суті не було. Централістами були всі.

Але розбіжність тактична існувала і впадала в очі.

Ленін не окреслював ніякої остаточної конкретизованої програми в національному питанні, він лишав своїх колег в почутті, що вони стоять на слизькому льоду. Не даючи кінцевих розв'язок, він проте розробив і добре пропагандивно увиразнив тактичні ключі.

Ленін мав вичуття дійсності. Він розумів, що в час великого національного піднесення народів, що визволялися, ставити одверто централістські завдання, навіть і зафарбовані соціалістичною фразеологією, значить сконсолідувати національні сили і зробити їх дієвими. Натомість хотів він многонаціональні сили використати у своїй напруженій боротьбі за владу. В цих обставинах протягом мало не всього 1917 року довелося натискати на ноти крайнього радикалізму. Бувши російським патріотом, Ленін ніколи не виставляв російсько-патріотичного гасла в чистому виді, безвіднос-

жави від Росії. За більше як дворічний період часу фінляндський зразок тактики мав змогу куди більше увиразнитися, розгорнутися, і під цим оглядом боротьба проти України є особливо цікавою.

Советські джерела перших років советської влади однозгідно вказували, що більшовики на Україні в період жовтневого перевороту не мали ніяких впливів серед українських народніх мас, і лише сьогоднішні советські історики намагаються затушувати цей прикрий для них факт. Більшовики мали своє опертя серед російського робітництва у великих українських містах, спиралися також на російські залоги і російських солдатів, які з моментом розкладу фронту поверталися до Росії через Україну і подорозі вносили анархію в українське життя та підтримували більшовиків.

Українські соціалістичні партії, на діяльності яких засновувалася будова молодого української держави, мали значний вплив у масах. У Києві під час виборів до Міської Думи, українські партії здобули двічі більше голосів, як більшовики, дарма що останні черпали підтримку в голосах російських вояків. Вибори до Установчих Зборів дали в Україні українським партіям 3.900.000 голосів, ні про що подібне більшовики тоді і мріяти не могли. «При такому стані речей, — робив висновок Ленін, — ігнорувати значення національного питання в Україні... значить робити глибоку і небезпечну помилку» («Национальный вопрос в России», III, ст. XXXIX).

Про слабкість більшовицьких позицій в Україні за тих часів знаходимо авторитетні

свідчення у старих більшовиків. У книзі Євгенії Бош «Год борьбы» (Москва - Ленінград, 1925, ст. 1-2) знаходимо такі одверті признання: «Сили революції в Україні на початку 1917 року були до крайности слабкі. Партія більшовиків вийшла з підпілля з дуже нечисленними силами, самі ж обставини мало сприяли швидкому обростанню новими кадрами... Лише на крайньому Сході було щільне робітниче населення і тим самим передумова для існування більшовицької організації».

Проте ця заувага про «схід України» попотребує знов таки корективів на підставі навіть недавно опублікованих більшовиками джерел. Навіть у Донецькому басейні, де більше відчувалася питома вага російського елементу, більшовики чулися дуже непевно. У листопаді 1917 р. Луганська більшовицька організація, відповідаючи на анкетний листок Центрального Комітету партії, писала: «Живемо в Україні, звідки нас женуть, кажучи: «Геть з нашої хати», стоїмо перед великими неприємностями». Таке самопочуття більшовиків було виправдане. Вибори в Установчі Збори дали більшовикам лише 4 депутати, тоді як блок українських партій мав 10, і навіть союз з соціалістами - революціонерами не міг би виручити більшовиків, бо й у такому разі російські сили залишилися б у меншості (Збірник «Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными парторганизациями», Москва, 1957, ст. 62-63).

4. грудня 1917 р., Совет Народніх Комісарів вислав українському парламентові, Центральній Раді, ультимат, дивний документ, у якому відбився страх перед величчю українсь-

но до клясової боротьби і соціалізму. Його російський патріотизм найчастіше упосереднювався у формах пролетарського месіанізму. Російські народні маси Ленін мобілізував на свій бік яскравими соціальними і політичними закликами. Маси поневолених націй хотів він прихилити на свій бік яскравими філіпіками проти варварського гніту націй царатом, він кидав блискавки і громи на адресу Керенського і його уряду за непоступливість перед національними домаганнями.

Але Керенський теж був аматор дзвінкої обіцяючої фрази. Він також гаряче осуджував царську владу «за знущення над самим святим — над званням жида або українця, шведа чи вірменина» (з промови Керенського при відкритті Державної наради 12. VIII. 1917 р. Див. «Национальный вопрос в России», ст. 55), він також жонглював поняттям «самовизначення» націй, лише ставив його в залежність від волі загально-російських Установчих Зборів.

Це штовхало Леніна далі вліво. У статтях про Фінляндію, Україну він став пікреслювати незадовільність такого трактування поняття самовизначення, яке узалежнюється від волі сторонніх сил. На першому з'їзді Советів, большевики внесли пропозицію: схвалити, що «з'їзд осуджує, як антидемократичну, контрреволюційну, політику Тимчасового Уряду, що відтягає досі розв'язання національних і невідкладних питань, зв'язаних зі здійсненням національних прав пригноблених народностей Росії і складає з себе всяку відповідальність за наслідки цієї політики, що привела до конфлікту з Фінляндією і Україною».

Не перестаючи ні на хвилину бути централістом, Ленін в обставинах напруженої боротьби проти Тимчасового уряду ішов на крайні обіцянки поневоленим націям. Це зовсім не випадково, що найрішучіші його заяви в національній питанні з'являються не самі по собі, а лише в контексті його гострих випадів проти російського демократичного уряду. Це був біг стрімголов. Це була свідомо гра, розрахована на те, що спочатку треба покінчити з організованими силами російської буржуазної демократії, а тоді вже почати бій проти національних революцій.

Тактична зброя двох російських таборів різко поділилася: тоді, як всі російські партії звернулися до гасла патріотизму, всі заговорили про потребу збереження цілості Росії, Ленін узяв ставку на викривання непослідовності російських партій, на розмасковування їхнього великодержавництва і говорив далі про право на відокремлення від Росії. Його позиція супроти правлячих партій була вигідною. Правлячі партії вже не могли бути щедрими в обіцянках, бо обіцянки в революційний час треба було виконувати. Ленін же ще мав змогу далі грати на радикальних ідеях.

Теза права націй на самовизначення аж до відокремлення у Леніна ніколи не відділюється від тези про прогресивність і доцільність політичного централізму, навпаки — перша служить завжди лише трампліном, щоб скопити в другу, щоб підкреслити свою готовість на наділення незалежністю поневолених!

«Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відділяться від Росії, в цьому нічого злого не-

має. Що тут злого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи» (Ленін: «О национальном и национально - колониальном вопросе...», ст. 445) — так багатообіцяюче виголошував Ленін. Але відразу ж і додавав: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка, між нами буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Советів, вони не відділяться, а якщо буде республіка Мілюкова, вони відділяться». — І дещо згодом ще більше розгортав він свій централістичний плян, одягнений у шату деклярацій про «самовизначення»:

«Що вільніша буде Росія, що рішучіше визнає наша республіка свободу відокремлення невеликоруських націй, то дужче потягнуться до союзу з нами інші нації, то менше буде тертів, то рідшими будуть випадки дійсного відокремлення, то коротший той час, на який деякі з націй відокремляться, то тісніший і міцніший — кінець-кінцем — братерський союз пролетарсько-селянської республіки російської з республіками будь-якої нації.» (там же ст. 452).

Звідки у Леніна ця фразеологія, звідки певність, що такі ризиковні кроки можуть себе виправдати з точки зору російського централізму?

Цей тактичний шлях Ленін перейняв цілком від Герцена і Бакуніна, як це слушно помітив Л. Рибалка ще в 1917 р. у брошурі «Русские социал - демократы и национальный вопрос» (Женева). Якщо порівняти вислови Герцена і Бакуніна з писаннями Леніна 1917

року, то побачимо разючу подібність у розвитку думок, ба більше — в самому тоні писання, в окремих формулюваннях. От приміром у статті «Російським і іншим друзям», Бакунін висловлює міркування: «Я вимагаю тільки одного: щоби всякому народові, щоби всякому малому і великому племені були цілком надані можливість і право чинити за власною волею — хоче він злитися з Росією і Польщею, нехай зливається... Нарешті, хоче він цілком від усіх відділитися і жити на підставах зовсім окремої держави, Бог з ним, нехай відокремлюється... Де народам буде жити вільніше, туди вони й підуть» (Ю. Стеклов, т. III, ст. 323). На підставі цієї цитати можна б **подумати**, що Бакунін не має ніякої задньої думки в своїх визнаннях права на самовизначення націй. Але що саме задня думка диктує йому цей крайній лібералізм, переконаємося, коли звернемося до іншого вислову:

«Ob wir wollen oder nicht, wir werden alles gewaltsam Festgehaltene und Angegliederte aufgeben müssen, es bleibt uns nur eines, freiwillig die vollkommene Unabhängigkeit und Freiheit aller uns umgebenden slawischen und nichtslawischen Völker anzuerkennen, und seid überzeugt, sobald wir das tun, werden sich alle unsere Nachbarn unvergleichlich näher und fester mit uns vereinen, als sie uns jetzt verbunden sind» (Цитую за книжкою: Hedwig Fleischhacker «Russische Antworten auf die polnische Frage 1795-1917», München und Berlin, 1941, ст. 90).

Той самий прийом визнання права на відокремлення із рівночасним запереченням до-

ціальності його застосування знаходимо у Герцена:

«Польща, як Італія, як Мадярщина, має невідмінне повне право на державне існування, незалежне від Росії. Чи бажаємо ми, щоб вільна Польща відділилася від вільної Росії, це інше питання. Ні, ми цього не бажаємо, та й чи можна цього бажати в той час, коли виключні національності, коли міжнародні ворожнечі становлять одну з головних гребель, що затримують загально - людський вільний розвиток» («Колокол», 1859, ч. 34).

Переїняті від Герцена і Бакуніна тактичні прийоми були голосним яскравим трюком, націленим на максимальне послаблення волі народів до здобуття незалежності. Ленін і Сталін вірили, що більшість народів при застосуванні цієї тактики не схочуть іти на відокремлення, і що більше підкреслюватиметься їхнє право на відокремлення, то менше буде у них охоти до здійснення його. Сталін на початку революції просто зазначав, що, на його думку, 9/10 народів імперії не захотять відділитися (І. Сталин — «Сочинения», т. 3, ст. 53).

Але це означає, що більшовики таки рахували на відокремлення якоїсь 1/10 народностей від Росії. Це мали б бути ті, що виявлять найвищу національну сконсолідованість і найменшу підлеглість російсько - великодержавній соціалістичній фразі. Відокремлення цих народів Ленін і Сталін не боялися, воно в даній ситуації видавалося їм «найменшим злом», таке відокремлення, стале і ґрунтовне, було ними сприймане, як гігієнічна операція, як відокремлення «пошесних» від «здорових».

Величезну більшість народів треба було зберегти якнайдалше від спокуси, треба було охоронити їх від тих впливів, які допомагали б їм внутрішньо консолідуватися, духово себе віднайти, чітко визначити увесь світ своїх національних ідеалів. І тим, що залишаться у лоні імперії, готувалася перспектива автономії. У березні 1917 р., Сталін ще надіявся, що автономією задовольняться Закавказзя, Туркестан, Україна (Там же, ст. 53). Автономія мислилася з урахуванням етнографічних границь, але в істоту організації автономії мав би бути покладений не національний принцип, ні в якому разі не принцип розвитку національних особливостей, лише принцип територіального демократизму.

В ледве намчених формах виступала розв'язка демократичного централізму. Як це мало б виглядати, про це ще не наважувалися ясно говорити ні Ленін, ні Сталін. Але вони добре знали, як це **не повинно** було б виглядати. Ні в якому разі — **федерація!** Протягом більшої частини 1917 р., більшовики були запеклими категоричними противниками федерації. Федерація вже забезпечує народам можливість національного росту і вирізнення, але це ж і було найстрашніше. Саме правдива федерація могла підготувати непідготовані народи до відокремлення, саме тут лежала небезпека цілковитого і остаточного розпаду імперії.

Ленін ще в 1913 р. дуже темпераментно висловлювався проти федерації:

«Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона негодящий тип для одної держави. Хочеш відокреми-

тися? Іди до чорта, якщо ти можеш розірвати економічний зв'язок, або вірніше, — якщо гніт і тертя «співжиття» такі, що вони псувають і гублять справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не рійшай, не думай, що ти маєш «право» на федерацію» (Ленин: Сочинения», XVII, ст. 90).

І в 1917 р., коли з першого дня революції ідея федерації стала **надзвичайно** популярною серед цілого ряду народів, квітнева конференція большевиків про можливості федерації не згадала жодним словом. 28. березня 1917 р., Сталін у «Правді» містить статтю «Проти федералізму», де зазначає:

«Для всіх ясно, що області Росії (окраїни) зв'язані з центральною Росією економічними й політичними зв'язками, і що демократичніша Росія, то міцніші будуть ці зв'язки».

І він також вважає, що хто не спроможний буде укластися в рамки «єдиної держави», з автономією, заснованою на спільних засадах конституції для областей, той може відділитися зовсім. Отже, знов таки, краще відокремлення, аніж федерація.

Розгадки цього становища слід також шукати в російських історичних традиціях.

Ще Драгоманов відзначав, що вся система російського суспільного життя не виховала у росіян нахилу до федералізму (Драгоманов: «Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях», «Киевская Старина», 1906, ст. 325-326).

Багато говорить політичний досвід Росії з Польщею.

Окремий політичний статус Польщі до

повстання 1863 року робить царському урядові багато клопотів, свідомість російських політичних діячів не хоче годитися з тим, що Польща в рамках російської держави може здобувати нові політичні права, яких немає для інших частин імперії. Боротьба з поляками виснажувала не так матеріально, як духово. Крамола національної своєрідності могла розповзтися по всіх іноземних частинах імперії! Микола I деякий час вагався, чи не надати полякам цілковиту самостійність, щоб позбутися їх, у часах Олександра II був момент, коли це питання знов постало.

Катков, як відомо, був за остаточне ліквідування Польщі, як політичної одиниці. «Росія, — писав він, — може і повинна виявити всіляку доброзичливість всім інтересам польської національності, за винятком лише того, що може підтримувати і жити її вигляди на особливу політичну організацію» (Катков, I, 87). Але якщо б уже довелося йти на поступки полякам, то лише на повне їх відокремлення, ніяк інакше: «Нехай Польща або зовсім відокремиться, або живе під одним з нею (Росією. — Ю. Б.) законом» (Катков, I, 76). І як мотивацію до цього Катков подає: «Чужу і ворожу національність ніяк не можна терпіти в стані організованої суспільної сили» (Катков, II, 974). Не доводиться сумніватися, що під таким ходом думок радо підписався б і Ленін.

Ідею федерації із ваганнями і огляданнями навколо довелося большевикам приймати тоді, коли ставало вже остаточно ясним, що ідея федерації починає себе переживати, що реальний і небезпечний нахил до відокремлен-

ня приймає велика кількість народів, що наближається час, коли большевикам, які осягають влади, доведеться мати справу з цілим рядом народів, які реально завертають на шлях самостійності. Тоді зі скрежетом зубовним прийнято аже форму федерації, як допустиму, з рівночасним вихолощенням змісту поняття федерації. «Деклярація прав трудящого і експлуатованого народу», видана у січні 1918 року, вперше згадує про федерацію республік, як засаду, на якій в Російську республіку входять інші національні. На 8-му з'їзді комуністичної партії, в березні 1919 р., було пояснено, що партія бачить у федеративному з'єднанні лише один з перехідних ступенів, які ведуть до цілковитої єдності (Журн. «Революция и национальности», 1933, октябрь, ч. 10 (44), ст. 95). Насправді до такої «цілковитої єдності» переходити не довелося, навпаки — прийшлося згодом шукати компромісів, але це вже не була заслуга большевицької теорії, лише відступ перед силою національних рухів.

Переяняті ворожістю до національних рухів, большевики воліли цю ворожість перед багатонаціональними масами приховувати. Натомість дуже охоче демонстрували вони свою удавану прихильність до ідеї національного визволення. Для переведення большевицьких плянів у життя важно було здобути симпатії мас, переконавши їх, що большевицька Росія у своїй національній політиці є цілковитим антиподом царської. Комісаріят у справах національностей перетворився у величезну пропагандивну машину. Улаштовувалися спеціальні імпрези, що їх завданням було показати, яка

величезна прірва лежить поміж національною політикою царського і советського урядів.

У грудні 1917 р., советська преса повідомила, що мусульманський конгрес, який зібрався в Петрограді, одержав від Ради Народніх Комісарів махомедданську святощ, священний Коран Османа, що його переховувано до того часу в Петроградській Публічній Бібліотеці. В Казані урочисто передано татарам «Вежу Сумбеки», останній незруйнований ще росіянами архітектурний пам'ятник Казанського Царства.

Одночасно організовано в Петрограді перед Преображенською катедрою «народне свято» з участю армії. Свято улаштовано з нагоди повернення Україні тих воєнних трофеїв, які у XVIII ст. захопили росіяни у воєнних виправах проти українців: прапори, гармати, бунчуки тощо. З цієї нагоди Центральний Виконавчий Комітет РСФСР і Раднарком видають спеціальну відозву до «братів - українців», в якій, між іншим, говориться:

«Народ великоруський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар в знак братерства народів. Нехай славиться і міцніє братерський союз вільних народів Росії і всього світу, нехай щезне ворожнеча і навіть тінь пригноблення однієї нації іншою».

Вже на третій день по захопленні влади у Петрограді, 28. жовтня 1917 р., вийшла за підписом Леніна, як голови Совнаркому, відозва про мир. В цій відозві вождь большевиків закликав усі воюючі держави укласти мир без будьяких анексій

Цікаво, яке трактування давав Ленін поняттю анексії, гаряче засуджуваної ним: «Під анексією або захопленням чужих земель уряд розуміє, відповідно з правовою свідомістю демократії взагалі і трудящих клясів зокрема, всяке приєднання до великої і сильної держави без точно, ясно і добровільно висловленої згоди і бажання цієї народности, незалежно від того, коли це гвалтовне приєднання здійснено, незалежно також від того, наскільки розвинутою чи відсталою є гвалтовно приєднана або гвалтовно утримувана в межах даної держави нація...

«Якщо будьяку націю утримується в межах даної держави гвалтом, якщо їй, всупереч висловленому з її боку бажанню — все одно, чи висловлене бажання це в друкові, на народніх зборах, у вирішеннях партій або заколотів чи повстаннях проти національного гніту, — не надається права вільним голосуванням, при повному виводі війська приєднуючої або взагалі сильнішої нації, рішити без найменшого примусу питання про форми державного існування цієї нації, то приєднання її є анексією, тобто загарбанням і гвалтом» («Политика советской власти по национальному вопросу за три года. 1917 - XI - 1920», Москва, 1920, ст. 5).

Трудно дати повніше і вичерпніше визначення анексії, трудно також рішучіше заперечити допущенність її, як це зробив у цьому державному документі, на словах, Ленін.

Але практика Леніна, його партії і советської влади стояла в кричущій суперечності із цією голосною декларацією, кожне слово якої може бути обвинуваченням проти большевиків

уже в перших місяцях їхнього панування. Дивує тут так безоглядність імперіялізму, як також і надзвичайне дбання всіляко замаскувати імперіялістичний характер експансії та представити її, як допомогу у «визволенні».

У цій тактиці супроти різних народів можна помітити певну відмінність прийомів, отже можна говорити про кілька зарізків тактики.

Що слабшим почувався народ, то менше масковано гвалт, спрямований проти нього. І що міцнішим був народ, що популярнішими були його визвольні стремління у світі, то дбайливіше клялися і божилися російські червоні імперіялісти в тому, що мають найглибшу пошану до суверенітету народу, наміченого як жертву своєї експансії.

Як приклад візьмим чувашів, тобто народ, відродження якого почалося незадовго перед жовтневою революцією. З ним розправилися рішуче, одверто, без скрупулів. Москва видала постанову, якою Національне Чуваське Товариство, що скупчувало національно-свідому інтелігенцію, проголошувалося контрреволюційним, членів його доручалося виловити і замкнути, по цьому близько двох років «національне самовизначення» чувашів обмежувалося тим, що для них друковано комуністичну пропагандивну літературу на чуваській мові, на решті, наказано створити Чуваську автономну область. Було проголошено також, що чуваську інтелігенцію слід **примусовим порядком** включити в будівництво автономної області («Политика советской власти по национальному вопросу», ст. 129-132).

Уряд Народніх Комісарів дуже звертав

увагу на те, щоб малі народи відчули, що їх згори обдаровується національною «свободою». На з'їзді народів Дагестану, у листопаді 1920 року, Сталін казав:

«Нині уряд Росії, завдяки перемозі над ворогами, діставши можливість узятись до питань внутрішнього розвитку, знайшов за необхідне оголосити вам, що Дагестан має бути автономним, що він користуватиметься внутрішньою самоуправою, зберігаючи братерський зв'язок з народами Росії... Разом з тим вважаю за потрібне заявити, що автономія Дагестану не означає і не може означати відокремлення його від Советської Росії. Автономія не становить незалежності... Советський уряд — перший уряд, який добровільно дає Дагестанові автономію. Ми надіємося, що народи Дагестану виправдають довір'я Советського уряду» (Сталин — «Сочинения», IV, ст. 395-396).

Це мова суверена до своїх васалів. І тут старовиною російською дхне. Так колись, у XVII столітті, цар Олексій Михайлович намагався «жаловать» Україну привілеями і жадав за це виразу покори і вдячності. З цього акту обдарування мало впливати становище моральної зверхності Росії і моральне зобов'язання «обдарованого», що має відповідати вдячності. Із вдячності, що в російськiм розумінні тут виступає в синонімічному «дружба», має виростати повна залежність. Саме так розуміли обдарування «привілеями» українців бояри в XVII стол., не інакше розуміла це Москва і в XX віці.

Большевики вважали за можливе легко-важити силу мордовців чи дагестанських пле-

мен. Та вже багато складнішою була справа з більшістю тюркських народів.

У Москві вирішено деяким із них нав'язати советську форму автономії. З цього приводу Комісаріят у справах національностей звернувся з відозвою до Советів Казані, Уфи тощо, тобто до нового провідного прошарку росіян - колоністів, що заселювали вузлові точки поневолюваних країн. У цій відозві читаємо, між іншим, таке:

«Автономно-буржуазні групи, що виникли у листопаді і грудні минулого (1917, — Ю. Б.) року на окраїнах у поволзьких татар, башкірів, киргизів Туркестанського краю, поволи викриваються ходом революції. Для того, щоб остаточно відірвати від них їхні ж таки власні маси і з'єднати такі навколо Советів, треба взяти у них автономію, попередньо очистити їх від буржуазної скверни і обернути її із буржуазної в советську». («Политика советской власти по национальным делам» — 8). І далі відозва попереджала росіян, що справу треба робити в рукавичках. Відверте, незамасковане насильство є непридатне. «... цей шлях, — писалося у відозві, — годен лише з'єднати маси навколо буржуазно - національних верхів, а верхи ці виставити рятівниками «батьківщини», захисниками «нації», що ні в якому разі не входять у пляни советської влади... Отже, потрібно, щоб автономія забезпечувала владу не верхам даної нації, а її низам».

Така настанова означала — ставку на обезголовлення націй. Національні еліти, носії духовости, політично найбільше зрілий елемент, ті, що діяли, спираючися на історичний досвід,

мали бути знищені терором, масам же мала бути дана формальна автономія чи федерація.

Але найбільше клопоту завдавали більшовикам нації з великими історичними традиціями, з державним минулим і високорозвиненою культурою — Фінляндія, Польща, Україна, Грузія, Вірменія та інші.

На фінляндське питання більшовики довго хукали, багато коло нього ходили з найбільшими запевненнями в тому, що Фінляндія мала б бути самостійною державою. Але фіни уперто не хотіли здійснювати Ленінової логіки: на запевнення свободи від більшовиків фіни не спішилися її зрікатися во ім'я братерства з російським народом. І тоді не залишилося вибору, Ленінові довелося застосувати тактику збройної диверсії й війни. Російський дослідник Мілюков це описує в таких словах:

«... 19. грудня 1917 р., більшевицький офіціоз в Гельсінгфорсі заявив, що «вільне керування собою націй можливе тільки після знищення панування буржуазії». Російське військо не тільки не виводилося із Фінляндії, але туди посилалися запаси зброї, а далі й нові щораз значніші військові загопи. 2. січня 1918 р., перемігши свою огиду до більшовиків, фінляндський незалежний уряд добився визнання від советської влади. Але вже по чотирьох днях російські емісари переконували червону гвардію прискорити повстання і в 20-х числах січня на півдні Фінляндії російське військо під фірмою «червоної гвардії» почало повстання. Коли 25. січня президент Свінхувуд звернувся з протестом до советського уряду, вимагаючи припинення втручання у внутрішні справи

Фінляндії, він дістав відповідь від комісара Покровського: «У Фінляндії почалася соціальна революція; російський уряд, згідно зі своїми принципами, зобов'язаний допомогти пролетаріатові; комісар послав допомогу червоної гвардії і так чинитиме й далі». 28. січня російське військо проголосило себе у стані війни з білогвардійцями, а 30. січня комісар пошт і телеграфів офіційно обіцяв «фінляндським братам» всіляку допомогу проти «ворогів народу». Захоплення влади було в істоті переведене саме російським військом, під російським командуванням, а потім укладено договір російської федеративної республіки з фінляндською робітничо - соціалістичною республікою, за яким, між іншими, кожен російський робітник у Фінляндії користався правами фінського громадянина» (Мілюков — «Національний воєрус», Прага, ст. 236-237).

Совети не довго мали перевагу у Фінляндії над національними силами. Навколо національного уряду об'єдналися широкі народні маси, на допомогу прийшов німецький десант і вже у травні 1918 р. Фінляндія святкувала свою перемогу, після чого советам довелося вже справді толерувати фінську незалежність і підписати мирну угоду на довгі роки.

Боротьба Росії проти України розгорнулася за тою ж тактикою, що й проти Фінляндії, але російсько - українська війна тривала від середини грудня 1917 р. до квітня 1920 р., за винятком літніх місяців 1918 р., коли між Україною і Москвою встановилися дипломатичні взаємини на основі визнання советським урядом повної незалежності української дер-

кої проблеми і нестримна брутальність у вимогах. З одного боку, в ультиматумі натикаємося на оту урочисту декларацію: «... ми, Совет Народніх Комісарів, визнаємо Народню Українську Республіку, її право цілком відділитися від Росії. Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Советом Народніх Комісарів, відразу ж таки, без обмежень і безумовно». Але з другого боку, в ультиматумі говорилося: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виявляється у невизнанні Ради Советів і советської влади на Україні. Ця двозначна політика довела Раду останнім часом до кроків, які означають знищення всякої можливості угоди».

І далі ставилося вимоги: припинити роззброєння большевізованих російських вояків в Україні, а вже роззброєним повернути зброю, пропустити советське військо через Україну на Дін для війни проти російських монархістів, заборонити донським козакам повертатися додому через Україну тощо.

Закінчувався ультиматум загрозою, що коли Центральна Рада протягом 48 годин не зобов'язеться виконати вимоги, то Росія вважає себе у стані війни з Україною. Розуміється, український уряд розцінив ультиматум, як втручання у внутрішні справи української держави, і війна почалася (В. А. Антонов-Овсеєнко — «Записки о гражданской войне». М. 1924, Т. I, ст. 48-50).

Москві важно було організувати диверсію

знутра. Київські большевики, користаючи з демократичних свобод в українській державі, повели енергійну підготову Українського З'їзду Советів і на початку грудня скликали його в Києві, щоб за допомогою «голосу народу» перебрати владу в свої руки. З'їхалося понад тисячу делегатів. Несподівано для большевицьких організаторів з'їзду, вони опинилися у зникаючій меншості, 4/5 делегатів осудили їх як агентів Москви і ентузіастично привітали український уряд. Тоді большевицька решта залишила з'їзд, зібралася окремо, оголосила себе дійсним з'їздом советів, після чого цей новий з'їзд у повному складі переїхав до Харкова і там, під охороною російських вояків, виділив з себе так званий український Центральний Виконавчий Комітет і советський уряд. За кулісами цього уряду головнокомандувачем війська був присланий відпоручник Леніна Антонов-Овсеєнко. У грудні ж таки Совет Народніх Комісарів у Москві призначає Орджонікідзе надзвичайним комісаром України («Ленін про Україну». Київ, 1957, ст. 446).

Це був таємний диктатор, який мав через посередництво большевицької партії визначати весь зміст політики українського советського уряду. Уже в грудні йдуть у Харків декрети Леніна, якими в Україні націоналізується підприємства, при чому вони стають власністю не українського советського уряду, а російського. Найвища Рада Народнього Господарства у Москві, без порозуміння з українським советським урядом, ухвалила постановою 9-11. грудня, що постачання харчу та промислових сирівців з України має йти в Росію так, як це було в ми-

нулому («Пол. советской власти по национальным делам»... ст. 108). Цим санкціоновано цілість колоніальної політики. Але Україну ще треба було завоювати і при тому представити це українському народові, як його самовизволення «з лабет капіталізму».

З Москви і Ленінграду прибували найкращі загони червоної гвардії. Та наступ затримався, бо бракувало вояків-українців (Антонов-Овсеєнко... ст. 132-133; Майоров — «Из истории революционной борьбы на Украине», Киев, 1922, ст. 64-65). З певними труднощами організували невеликий військовий загін, на чолі його поставили росіянина Примакова, одягненого в «українізований» військовий стрій, і наступ почався. Частина населення вдалося дезорієнтувати кличами міжнародного братерства і започаткуванням світової революції, яка, мовляв, успішно розгортається під проводом Москви. Російський елемент мобілізовано до повстання проти української влади, а проти національно свідомих сил застосовано нечуванний терор. Наприкінці січня 1918 р. окупаційне військо підійшло до Києва і п'ять днів тримало столицю України під сильним гарматним вогнем. Місто палало, як свічка. Начальник облоги Муравйов наказував: «Командарму 1-ої Єгорову. Сьогодні посилити канонаду, громити нещадно місто. Візьміть рештки II полку, гірничу батарею, призначте... відповідальним начальником Стеценка, щоб він... рушив горою містом і руйнував його. Якщо солдати II полку будуть діяти похливно, то скажіть Стеценкові, щоб він підігнав їх з-заду шрапнелею. Не в'яжіться, хай артилерія негідників і страхо-

полохів не щадить» (Антонов-Овсеєнко, I, ст. 152).

Щоб Київ, тисячолітнє українське місто, повне національних історичних пам'яток, урятувати від розгрому, мусліо українське військо відступити...

Росіяни зайняли Київ. Прихильників української національної влади розстрілювано, здебільшого без слідства і суду, як видно зі свідчень самих представників окупаційної армії (Е. Бош — «Год борьбы», ст. 140). Муравйов чувся одначе в цьому чужому місті непевно, телеграфував про цю свою непевність начальству і вимагав додаткових відданих військових частин (Антонов-Овсеєнко, I, ст. 155). Маріонеткова влада Української Советської Республіки опинилася найперше перед величезними фінансовими труднощами, не було советських грошей, а робітництво вимагало заробітної платні. І тут стався характеристичний для національної політики Москви інцидент. У фондах київського банку було ще подостатком грошових знаків українського національного уряду і виник плян — тимчасово заступити бракуючу советську валюту грішми Української Центральної Ради. Це викликало в Москві переполох. Боялися, що український советський уряд покладе початок власній валюті. І хоч з Москви не мали змоги вислати грошей, а відсутність грошових знаків в корені підірвала всю діяльність советського уряду і ставила під знак запиту саму можливість утриматися, Москва залишалася непохитною і дозволу на використання грошових знаків Центральної Ради не дала (Бош, ст. 152-153).

По боці Центральної Ради билися не лише селяни, інтелігенція. У боях у Києві, Катеринославі брали участь також національні робітничі загони (Ісаак Мазепа — «В огні і бурі революції»).

Викинуті у 1918 році з Фінляндії й України, більшовики змушені були тоді устами Сталіна визнати всенациональний характер фінляндської й української революції. Сталін при тому намагався твердити, що Фінляндія і Україна стали самостійними завдяки визнанню їх самостійности Советами.

«Із усіх областей, здається, тільки Фінляндія і Україна висловилися певно... висловилися за незалежність. І після того, як Совет Народніх Комісарів впевнився, що не тільки буржуазія цих країн, але й пролетарські елементи добиваються незалежності, вони, ці країни, безперешкодно дістали вимагане» (Сталін — «Сочинения», т. 4, ст. 85-96).

Це не перешкодило одначе Сталіну пізніше, коли воєнне щастя відвернулося від України, знов твердити, що самостійности хотіли для України лише «панівні класи» (I - 1).

У цих змінах поглядів Сталіна і за найбільшого бажання не можна знайти ніякої логіки, бачимо лише ту гнучкість, яка була вислідом зміни самих відносин. Силовий фактор мав для більшовиків у національному питанні визначну роль, до цього фактора припасовувано логіку теорій і змінювано її у згоді з кожночасним співвідношенням сил. Edward Frankshaw у своїй книзі «Russia by Daylight» дуже доречно зазначає, що росіяни тоді лише усвідомлюють, що вони експансіоністи, коли натра-

пляють на стіну опору. Так сталося з Україною в 1918 р. Так точнісінько було і в 1659 році, знов таки у випадку з Україною. Нестримність колоніального господарювання бояр на українських просторах раптом обірвалася запевненнями з боку царя Олексія Михайловича повнотно шанувати суверенітет української держави, коли виявилось, що гетьман Виговський не лише об'єднав навколо себе всі українські військові сили, але й уклав з сусідами — Кримським Ханством і Польщею — угоду для розгрому Москви.

Наведені нами приклади більшовицького розв'язування національного питання, від Чувашії починаючи й Україною кінчаючи, дають нам зразки відмінностей советської тактики, принаймні три її типи. Та, однак, у всіх варіантах неухильно повторюється один момент: намагання розбити націю зсередини. Коли сила тієї чи іншої нації була значною, то для більшовиків особливо важним було, щоб маси поневоленої нації не сприйняли московський наступ, як вияв імперіалістичної агресії. Не даремно маріонетковий Центральний Виконавчий Комітет України у своїй відозві 13. грудня 1918 р. проголошував:

«Якщо... проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великорусами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою, яка захопила в свої руки владу» (Бош, ст. 90).

Всі національні вимоги «визнавалися» «аж до повного відокремлення», щоб просто усунути національні моменти з овиду боротьби і щоб виглядало, ніби боротьба іде виключ-

но за класові інтереси. Большевицька Росія ставала в позу захисника пригноблених нижчих класів суспільства.

«Ми, — писав Ленін, — скажемо українцям: як українці, ви можете улаштувати у себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братню руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії» (Ленін — «О національном и национально - колониальном вопросе», ст. 466).

Це для большевиків стало генеральним принципом боротьби. Безмежно багатий світ внутрінаціональної єдності, вікова спільність культури, глибини національної психології, — все мало бути відсунене якнайбільшим роздмуханням соціальних суперечностей в середині поневоленої нації. Марксистською класовою термінологією рясніли відозви, статті, але за нею ховався російський національний інтерес. Його було виразно видно в тій завзятості, з якою російські большевики бралися до «визволення» «класових братів»; серед безлічі труднощів і складних проблем большевицької держави перших часів не ці труднощі привертати основну увагу, а справа по суті зовнішня, справа інших народів, яка кожним большевиком бралася за справу свою, внутрішню, найпекучішу і найвирішальнішу. Висуваючи класовий інтерес на перший план для поневолених народів, самі большевики керувалися інтересом національним. Це особливо впадає в очі тоді, коли в окремі скрутні моменти своїх зударів з національними силами в найбільше запальних точках цих зударів ішли вони, боль-

шевики, на затіснення бльоку з російськими ворожими партіями, які були в їхній уяві репрезентантами буржуазних шарів російського суспільства.

Такий міцний блок большевиків і російських есерів, спрямований проти тюркських і вірменських національно-визвольних сил, створився у Баку в 1918 році. У міській думі Баку большевицькі і есерівські делегати завжди голосували спільно, коли треба було переголосувати тюркську партію «Муссават». З другого боку, «Муссават» діставав підтримку від вірменської партії «дашнак-цутюн». Так, всупереч заявам і деклараціям, там, де національні визвольні сили відтискали большевиків, останні йшли на творення російського національного фронту і мали проти себе фронт поневолених націй. Л. Лойко, учасника подій 1918 р. в Баку згадує:

«Особливо пом'якшилися тертя і виявилось зближення між бакінськими есерами й большевиками під час відомого повстання муссаватистів (18.-23. березня старого стилю 1918 р.) і після нього; есери і большевики пліч-о-пліч, спільними силами на барикадах і з окопів відбивали напади і переходили в наступ; вони спільно керували діями фльоти... В цьому зударі з націоналістичною буржуазною партією «Муссават» соціалістів - революціонерів загинуло значно більше, ніж большевиків» (Л. Лойко — «От «Земли и Воли» к ВКП(б). Воспоминания». Ленинград-Москва, 1929, ст. 193-194).

Коли почалася у грудні 1917 р. війна між Україною і Росією, у Харкові намітилося збли-

ження між меншовиками і більшовиками: ініціатива йшла від меншовиків, але вона в цих обставинах знайшла прихильність серед частини відповідальних більшовицьких кіл, на які покладено було завдання керувати агресією проти України (Бош, 86). Розуміється, це відбувалося тоді, коли пропаганда кричала про недопустимість спільного шляху між українськими «буржуазними» партіями та українськими трудящими масами.

В теорії, згідно з буквою марксизму, мала на всіх теренах розгортатися клясова боротьба пригноблених, під керівництвом пролетаріату, проти гнобителів: дворянства, буржуазії, куркульства. Практично, тому що в багатьох національних осередках пролетаріат складався у великій мірі з російських зайд (як це вже слушно відзначив Колардж у своїй книзі «Russia and her Colonies») це була боротьба російського пролетаріату, що шукав підпори в деклясованому шумовинні з поневолених націй.

Але ще пікантніше було в країнах монгольсько - тюркських. Сталін проголосив завдання щодо народів, які стоять на ступені кочовництва, щодо 10 мільйонів киргизів, башкирів, чеченців, осетин, інгушів та інших. Найкращі ділянки їхніх придатних до кочовництва земель захопили російські колоністи, наслідком чого кочові племена вимирали. Про це вмирання згадує і Сталін, він каже про численний російський куркульський елемент на тих землях. І пролетаріату ніякого, розуміється, в цих кочовницьких околицях не було. Не було і клясового розшарування, тим більше клясової боротьби між тубільцями. Було чіт-

кіше, ніж деінде, протиставлення маючих та упревілейованих росіян і упосліджених бідаків-інородців. І все таки Сталін висунув для цих теренів завдання — об'єднати російські трудові маси з трудовими масами інородців, повести боротьбу проти російського і місцевого куркульства, щоб забезпечити бідняцькі маси землею. Практично це так і не змінило стану російського колонізаційно - земельного посідання, але «клясових ворогів» серед інородців, тобто незгідних з російським пануванням, таки знаходжено. Клясова боротьба, як знаряддя національного панування, виступила виразно.

Розуміється, ніхто не стане заперечувати очевидного факту, що жовтнева революція на теренах етнографічної Росії була революцією, спрямованою на розгортання клясової боротьби, і привела до знищення тих клясів, які до 1917 р. були в Росії на чолі соціального і політичного життя. Для стороннього ока чи й деяких наївних учасників подій, клясова боротьба суб'єктивно могла видаватися точною копією російської. В дійсності ж вона такою не була, на окраїнах вона первинною своєю функцією мала замаскований спосіб національного поневолювання, вторинною ж функцією в тій чи іншій мірі було переміщення соціально-пануючих шарів, витворення нової форми соціальної нерівності на місце попередньої.

Цю відмінність характеру «клясової боротьби» легко проілюструвати на зіставленні політики партії щодо селянства в Росії і в Україні.

І Росії і Україні була відома створена ко-

комуністичною партією інституція «комнезамів» (по-українськи), тобто «комбедов» (по-російськи), отже «комітетів незаможних селян».

Інституцію цю створено для поглиблення штучного розшаровання села. В Росії «комбеди» засновано 1918 року і вже 1919 р. їх ліквідовано. Їх діяльність в Росії не змінила істотно обличчя російського села. Большевицька влада в Росії була своєю національною владою, російське селянство в основній масі досить скоро прийняло її за свою, колективістичні норми большевиків не разили російського селянина, психологія якого протягом багатьох століть оформлювалася поняттями общинного землеволодіння, антиіндивідуалістичними нормами «мир» у». В Україні роля «комнезамів» була зовсім іншою. Створено їх постановою ВУЦВК-у від 9. травня 1920 року, і існували вони аж до кінця доби НЕП, до часів масової колективізації на переломі 20-х - 30-их рр. Творило їх ГПУ і послуговувалося до того перевіреними російськими кадрами. У серпні 1920 р. з Харкова вирушив поїзд, в якому була радіостанція, друкарня, що випускала газету «Робітник і селянин» російською і українською мовами. На центральному вагоні поїзду було написано: «Українці! Червона Москва шле вам привітання і братерську допомогу» (В. Чирко — «П'ята конференція КП(б)У», Київ, 1958, ст. 63).

«Комнезамаи» були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі», — каже советський автор (там же, ст. 60).

Протягом кількох місяців, до середини жовтня 1920 р., у т. зв. «куркулів» відібрано

348.622 десятин землі. Як відомо, кляси т. зв. «куркулів» у 1920 р. не знищено, вона існувала ряд років і по цьому. Кого ж розкуркулювали? Тих, що брали участь в українських визвольних змаганнях чи їм допомагали, незалежно від рівню маеткового стану таких осіб. Таке «розкуркулення» часто сполучалось з арештом і розстрілом. Розправа над селянством, яке, не маючи зброї і воєнного припасу, не спроможне було дати ефектної відсічі, закрипила советську владу в Україні. Терор комнезамів, як клітин, спрямовуваних ГПУ, тривав довгі роки, він глибоко розорав соціальний масив українського села, наніс йому глибокі рани, в категорію «куркульства» потрапляло щоразу все те, що починало усвідомлювати свій національний інтерес і перейматися ворожістю до Москви.

В Україні «комнезамаи» стали зняряддям чужонаціонального поневолення, в Росії «комбеди» ніколи такої функції не сповняли.

У застосуванні диверсії в нутрі націй методом «клясової боротьби» большевики виявили не абияке мистецтво. І це не випадково. Джерелом їхніх цих успіхів була не марксистська теорія, а російська історична практика.

Ця практика дуже давня. Її зародковий праобраз знаходимо ще в XV-XVI стол., коли московські царі Іван III, Василій III, Іван IV (Грізний) у боротьбі з Казанським царством «невідступно розпалювали ворожнечу» між ханами й татарською аристократією (И. Н. Сырнев — «Исторические судьбы Среднего Поволжья и культурные ее успехи». Кн. «Рос-

сия». Полное географическое описание нашего стечества под общим руководством П. Семенова, т. VI, СПб., 1901, ст. 121-124).

Метод загострювання соціальних колізій суспільства і підбехтування декларованих сил в чужій країні, щоб ту країну опанувати, бачимо на прикладах ставлення Москви до України уже з середини XVII стол. Уже тоді московські емісари, оперті на московську мілітарну силу і московську розвідку, намагалися посіяти ворожнечу між українським селянством та біднішим козацтвом, з одного боку, і українською аристократією, з другого. Московський уряд, що в себе дома скріплював найстрахотливіші форми кріпацтва, в Україні намагався виступити в ролі оборонця селян, козаків, міщанства проти молоді української аристократії, старшини, у якої було більше зрозуміння до політичних інтересів України, аніж в інших верствах населення. За часів гетьмана Івана Виговського (1657 - 1659), царський окольничий Богдан Хітрово робить заходи через козацьку раду повалити гетьмана, а коли йому це не вдається, то, визнаючи формально гетьманську владу, царський відпоручник вступає в найтісніші контакти з бунтівниками проти гетьмана, яких очолював тодішній полтавський полковник Пушкар. Коли гетьман Виговський проголосив розрив з Москвою і в союзі з поляками та кримським ханом завдав важкої поразки величезній московській армії та створив безпосередню загрозу упадку для самої столиці московської держави, цар видав грамоту до українського народу, закликаючи народ не слухати свого володаря, гетьмана. Московська аген-

тура наполегливо працювала в Україні серед народніх низів, підбехтуючи їх проти гетьмана, і створила таку ситуацію, в якій Виговський дуже швидко мусів був звернути головну свою увагу на поборення внутрішньої небезпеки.

Розколихування народньої стихії проти державотворчої української еліти — це було зайняття, якому з охотою і майстерно присвячувалися московські воеводи, що стаціонували із своїми військовими частинами в Україні в той час. Так, прим., боярин Велікогаїн був організатором боротьби запорожців проти козацької старшини в 1664 р. За його режисурою анархічна маса пододала на раді прихильників гетьмана Сомка і вчинила погром старшини, а самого гетьмана незабаром страчено на горло. Це було не що інше, як зі сторони підбехтана соціальна революція, наслідком якої захитано українську державну незалежність і сильно скріплено московські політичні впливи (Див. проф. Д. Дорошенко «Нарис історії України», т. II. Варшава, 1933, ст. 60, 61, 64, 66-67, 72).

Подібне повторилося і на початку XVIII ст., коли цареві Петрові I вдалося скасувати гетьманат, обмежити до мінімуму українську державну автономію, поставити на чолі України «Малоросійську колегію», частинно складену з росіян і очолену російським військовим командантом Вельяміновим. «Колегія, — зазначає історик України, — з наказу государя, оголосила універсал по всій Україні, щоби всі, що мають якінебудь невдоволення проти старшини, подавали скарги до колегії, заснованої государем з тією метою, щоби захищати бідних

проти української влади» (Костомаров — «Істор. монографії», кн. 5, т. XVI, ст. 695).

Це дуже інтересне свідчення. Нова форма поневолення України, позбавлення її власного національного верховного уряду, мотивувалася соціальними аргументами.

Цей метод «захисту соціальних низів» застосовувано не лише в Україні. У XIX стол. його розвинено, тактично удосконалено в боротьбі проти польського національно-визвольного руху.

Говорити в імені народніх мас чужої нації проти її верхівки — метод, знаменито засвоєний большевиками і застосований в роках Жовтневої революції, мав численних попередників уже в 60-х рр. минулого століття. «Не польський народ — ворог наш, — писав Катков, — не польську народність подолуємо ми, придушуючи повстання. Ми боремося з інтригою, яку затіяло владолубство шляхти і ксьондзів» (Катков, I, ст. 263). Цей погляд висловлено і в царському маніфесті з приводу повстання 1863 р.

Цілий ряд російських публіцистів, письменників, професори розробляють ідею розмежування польського народу на шляхту і хлопів, протиставляючи останніх першим. Це робить газета «Русский инвалид», «День», «Голос», Кавелін, Погодін, Аксаков, Коялович, Гільфердінг і т. д. Вироблено навіть спеціальну теорію, у світлі якої переглянено всю історію Польщі. Висунено думку, що справжніми поляками є польське селянство, шляхта ж походить від чужородного племені лехитів, яке підкорило собі країну.

Звідси для Росії поставала ніби місія визволити Польщу від чужорідного елементу (Драгоманов — «Политическая сочинения», I, I, 49). Михайло Погодін писав, що нинішню польську шляхту слід усунути, так як давніх юдеїв усунуто з Єгипту, у сорокрічному блуканні по пустинях Європи вона повинна вигинути, і нова Польща з її визволенням селянством мусить започаткувати нову історію у єдності з Росією. (Фляйшгакер, ст. 116).

Це була не лише сфера плянів і мрій. Значною мірою уряд ішов шляхами, наміченими публіцистикою. Творення сільської сторожі для ловлення поміщиків-бунтарів, припинення дотеперішніх маєткових відносин між селянами і польським шляхетством, зміна складу мирових посередників, перевірка колишніх «установчих грамот» — такі заходи йшли один за одним. Позбавлення земель тих власників, що так чи інакше брали участь у повстанні, ставало немов понурим первозором большевицької практики «розкуркулення».

«Ну, от ми наділили селян у Польщі землю, піднесли їх добробут і тим покищо заспокоїли заколот» — тіюмфувала російська преса. Ми «створили польський народ» — на такі заяви можна було тоді наштовхнутися в російській публіцистиці (Драгоманов — «Полит. сочинения», I, 60). Після придушення повстання, уряд поставив завдання — «створити нову породу польських людей», «створити новий культурний шар». Очевидно Сталінове гасло, яким він закликав письменників стати «інженерами людських душ», виховати нову «советську людину» теж не блищить оригінальністю!

Цікаво, що ця лінія на розчленовання польського народу та на підтримку польських «хлопів» проти шляхти і ксьондзів існує ще й у XX столітті, виявляється у думських виступах крайніх російських націоналістів («Националисты в 3-ей Государственной Думе», СПб, 1912). Монархіст проф. П. Ковалевський, один із найзапекліших пропагаторів ненависти до «іногородців», незадовго до революції, у книзі «Национализм и национальное воспитание» малював досить фантастичну картину того, як у 1863 році польські селяни нібито розгорнули клясову революцію проти польського антиросійського поміщицтва, і лише російське військо перешкодило заникненню польської панівної кляси. Професор висловлює гіркий жаль з приводу «глупства» російських чинників. Кровожерний професор, очевидно, не підозривав, що вимріяна ним тактика, основана на російському історичному досвіді, скоро знайде таке широке застосування, якого навіть його хороблива уява не могла собі створити.

Логіка Бакуніна і Герцена щодо «національного самовизначення аж до відокремлення», яку більшовики перейняли в своїх націоналістичних інтересах, рішуче їх підвела. Підсумовуючи гіркий досвід, Сталін приходив до висновку, що в це тактичне гасло треба внести

корективи: лише самовизначення трудових мас даної нації слід брати під увагу. І взагалі «вимога відокремлення окраїн від Росії, як форма відносин між центром і окраїнами, має бути виключена не тільки тому, що вона суперечить самій постановці питання про встановлення союзу між центром і окраїнами, але перш за все тому, що вона суперечить інтересам народних мас так центру, як і окраїн. Не кажучи вже про те, що відокремлення окраїн підірвало б революційну міць центральної Росії, яка стимулює визвольний рух Заходу і Сходу, самі відокремлені окраїни неминуче потрапили б у неволю міжнародного імперіялізму» (Там же, ст. 352-153).

Намір Сталіна усунути гасло «самовизначення» націй був відображенням постави широких партійних кіл, що з особливою яскравістю виявилось весною 1919 р. на VIII з'їзді РКП. Подратована і стурбована розмахом національних революцій, большевицька партія перебувала у стані інтернаціоналістичної пропасниці, але дійсною причиною гарячки у цій хворобі був російський імперіялізм, якому вивірився з-під ніг ґрунт.

Бухарін підхопив думку Сталіна про самовизначення трудящих і енергійно розгорнув її. На його думку, нації в країнах з розвиненим капіталізмом уже пережили епоху, коли могла виявитися одна суцільна воля націй, тепер суспільство вже так розкладене на кляси, що пролетарська революція може зважати лише на волю національного пролетаріату. Воля нації існує там, де клясова диференціація ще не зайшла далеко. Тому для індіців чи готентотів

гасло національного самовизначення повинно залишитися в силі. Але воно не може бути дійсним для націй кол. Російської імперії.

П'ятаков пішов далі. Навіть національний пролетаріат не може мати права на національне самовизначення, на творення самостійної державности. Прийшли часи світової пролетарської революції, і доцільність відокремлення чи єдності повинна рішатися міжнароднім пролетаріатом, що його авангардом є Російська Комуністична Партія. Таким чином, сповидно інтернаціоналістична позиція у П'ятакова виступає виразно як російська. Метафізична світова воля пролетаріату втілюється у конкретній волі російських професійних революціонерів-більшевиків. П'ятаков повторив свої погляди, сформовані від ряду літ, але повторив у особливо категоричній формі.

«Коли ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат одну Вищу Раду Народнього Господарства, одне управління залізницями, один банк і т. д., то все це преславне «самовизначення» не варте виїденого яйця. Це або просто дипломатична гра, яку в деяких випадках треба грати, або це гірше, як гра, якщо ми беремо це по-серйозному. Для нас, для членів партії пролетаріату, ми повинні сказати відверто, що само собою розуміється, такої незалежности ми припустити не можемо. Там, де пролетаріат переміг, там повинно відбуватися негайно об'єднання, і одну лінію ми повинні вести» (РКП. VIII Съезд Российской Коммунистической Партии, 18-23 марта 1919 г.). Стенографический отчет. Книгоизд. «Коммунист». Москва-Петроград, ст. 69-70).

Енергійно підтримав П'ятакова Суниця, як представник Оренбурзької партійної організації та «першої революційної армії». Суниця висловлював позицію партійних кіл, які свою одверто великодержавницьку, нічим не замасковану практику, застосовану вже до киргизів і башкирів, намагалися виправдати на з'їзді (Г. Сафаров — «Национальный вопрос и пролетариат». Петроград, 1922, ст. 180).

Про конечність негайної економічної централізації говорили Ломов і Риков. І якщо в перших роках жовтневої революції, большевицький російський націоналізм і патріотизм — звичайно — заховані під синонімами, які звучать пролетарсько - революційним патосом, то Риков уже починає обережно відсувати на бік цю фразеологію. Він уже говорить про «національний зміст пролетарської культури», розуміючи його як «національний зміст Федеративної Советської Республіки» (РКП. VIII-й съезд.. ст. 82). Він підтримує шовіністичну практику своїх оренбурзьких колег (там же, ст. 82-83), які в засадах советської автономної Башкирії не залишили за автономною республікою ніяких прав на господарювання республіканською промисловістю («Политика советской власти по национальным делам за три года». М., 1920, ст. 18).

Недавні часи, коли так важно було наголосувати розв'язання національної проблеми як здійснення програми загальнодемократичного перетворення країни, пішло в непам'ять. Большевики потоптали засаду демократії. Спочатку з ваганнями і непевністю вони розігнали Установчі Збори, і коли це не повело за собою

катастрофи для советського режиму, вони за-смакували в своєму новому поступованні. «Диктатуру пролетаріату», як диктатуру больше-вицької верхівки, сміливо поставлено як про-тиввагу засаді демократії. І «національне само-визначення» на VIII з'їзді піддано глумові як пережиток демократизму.

З погляду диктатури пролетаріату сміш-ним видалася пошана до «референдуму», до вислову «волі націй». І тут прихильники гас-ла «самовизначення» вказували своїм товари-шам, що воля нації виявляється не лише голо-суванням, вони нагадали живу дійсність, коли «національна воля» реалізувалася озброєною рукою (Осінський). Очевидно, це був аргумент, з яким мусіли рахуватися навіть найпалкіші прихильники націоналістичного інтернаціона-лізму.

Проте, ніхто на VIII з'їзді партії не пробу-вав щиро і послідовно захищати «самовизна-чення націй» як засаду. Осінський зазначав, що це гасло існує не для його реалізації в житті, але для демонстрування. Він вказав, що пер-ший етап советської влади характеризується взагалі демонстративними гаслами, які больше-вики не збиралися реалізувати, бо реалізація їх неможлива чи недоцільна. Але сенс їх у тому, що таким способом мобілізувалося маси на бік большевиків. І він вказував на гасло: «мир без анексії і контрибуцій», «всенародня міліція на місце регулярної армії». До цих «демонстратив-них» гасел прилучив він і «самовизначення аж до відокремлення».

Томський висловився: «Я думаю, що в цій залі не знайдеться жодної людини, яка сказа-

ла б, що самовизначення націй, національний рух — є нормальним і бажаним. До цього стави-мося як до неминучого зла. І як би не було ри-зиковно з точки зору інтернаціональної, все та-ки доводиться сказати, що до певної міри нам доведеться ще деякий час рахуватися з націо-нальним самовизначенням. Але першим кро-ком для нас є у всякому разі ініціатива до ін-тернаціонального об'єднання, яка йде з низів робітничих мас і їх організацій» (там же, ст. 71).

Позиція Леніна в істоті не відрізнялася се-ред цього одностайного хору ревнителів росій-ського великодержавія. Це він підкреслив сво-єю заявою: «Тов. П'ятаков тисячу разів пра-вий, що нам потрібна єдність. Але треба боро-тись за неї пропагандою, партійним впливом, створенням єдиних професійних союзів».

В суті завдань на з'їзді була одностайність, але в тактиці Ленін різко вирізнявся. Крива-вий досвід боротьби з національними револю-ціями навчав Леніна більшому, аніж його ко-леґ. Його тактику слід би назвати продовжен-ням тактики ілюзорних поступок національним рухам. Ленін плямував уже на VIII з'їзді ро-сійських шовіністів у партії. Але під такими він розумів людей, що захоплювалися буденни-ми конкретними користями Росії, забуваючи про користь в історичній перспективі. З цього погляду для нього шовіністами були ті, які на початку 1918 р. не хотіли дрібних територіяль-них поступок на користь советської Фінляндії, також і ті, що касували у шкільництві викла-дання національних мов. Ленін був досвідчені-ший і далезорніший від своїх товаришів, він застерігав їх від шовіністичної наївності і кли-

кав до холодного розважного імперіялізму, який, не відступаючи в основному, вирафіює себе в маневрах проти національно - визвольних рухів. На обрії бачив він у лоні національних рухів наростання нових небезпек, тоді як його партійні друзі вже спішили святкувати перемогу.

Але націоналістично - месіянстичних настрів, оповитих соціалістичною фразеологією, не удалось ввести в береги навіть Ленінові з його вже тоді величезним авторитетом партійного вождя. В програму партії внесено щодо національного питання, зокрема самовизначення націй, компромісові точки, в них не було нічого, що збуджувало б надії поневолених народів на справжню міжнаціональну справедливість.

І Ленінові знов довелося на Восьмій Всеросійській конференції, 2.-4. грудня 1919 р., виступати зі своїми вимогами, осмикувати московських комуністів в Україні, які не бажали вивчати української мови навіть для того, щоб зробити її зряддям поширення комуністичної ідеології.

Розуміється, це не були серйозні розбіжності між Леніном і його однодумцями. В цілому ряді великодержавницьких заходів відчувалася єдність і взаєморозуміння.

Особливу увагу присвячується роззброєнню, зменшенню і підпорядкованню Москві тих національних військових відділів, які в окремих советських республіках постали стихійно, із залишків армій демократичних національних урядів. Роззброєнню надавалося великої ваги. Обстоювання існування національної армії в рамках советської республіки вважалося тяж-

ким злочином, і саме це призвело, приміром, до ухвали ліквідувати українську партію боротьбистів.

Ліквідація «самостійности» советських республік відбувалася наспіх і безцеремонно. Механіку об'єднання ілюструє доручення Леніна організувати з окремих республік Закавказьку федерацію, завданням якої було б зв'язати ініціативу грузинів у напрямі незалежнення:

«Запропонувати Центральним Комітетам, Грузії, Вірменії, Азербайджану (через Кавбюро) поставити питання про федерацію ширше на обговорення партії і **робітничих та селянських мас**, енергійно вести пропаганду за федерацію і **провести її** через з'їзди Советів кожної республіки; у випадку великої опозиції, точно і своєчасно доповісти в Політбюро ЦК РКП» (Ленін — «О национальном и национально-колониальном вопросе», ст. 539).

Ленінові, як бачимо, не йшлося про те, щоб урахувати думку мас, маси потрібні були лише для того, щоб їм накинути готове рішення, укладене в Москві, і Центральні Комітети національних комуністичних партій мали виступити в ролі механічного зряддям оновленого імперського центру.

Таким чином, традиційний нахил московської людини до тоталітарної свідомости в епоху большевицького придушення національних революцій оформив тоталітарний стиль імперських розв'язок національної проблеми.

У грудні 1922 р. тоталітарним способом створено Союз Советських Соціалістичних Республік, і в даному разі російськість цього тоталі-

літаризму виступає з особливою наочністю. Відкриваючи перший з'їзд Советів, голова його Смідович висловився: «Однодушну волю трудящих України, Азербайджану, Грузії, Вірменії і Білорусії — злити відокремлені советські республіки в єдине ціле, в могутню державу союзу соціалістичних республік висловлено на з'їзді советів України, Білорусії і Закавказької федерації» («СССР. I-ый съезд советов Союза советских социалистических республик». Стенографический отчет. М., 1922, ст. 3).

Яким способом цю «однодушну волю народів» на республіканських з'їздах виявлено? А таким саме, як і на I-му з'їзді советів СССР. Членів РКП на цьому з'їзді було 2.092, безпартійних 118, від інших партій — 5. Безпартійних з-поза РСФСР було менше 20-ти осіб. Большевиків з РСФСР було 1.626, а з усіх інших республік разом делегатів - комуністів було лише 464. Скільки серед цих 464 делегатів було за національністю не росіян — з'їздівська статистика передбачливо захоче. І от цей комуністичний і російський в основному за національним складом з'їзд покликаний був висловлювати «суверенну волю народів».

Грандіозну містифікацію переведено в життя з надзвичайним цинізмом, і так постав державний дивогляд, якому суджено ось уже десятки років придумувати дійсно всі вияви справжньої незфальшованої думки і волі багатьох народів.

Період міжнаціональних воєн закінчився падінням більшості національних самостійних держав. Москва досягнула перемогу шляхом демагогії і зброї. Але вона не перемогла націо-

нальних рухів у площині ідеї. На фоні того гвалту, розмаху сваволі партії супроти «іногородців» стала відчуватися щораз більша перемога ідеї національної свободи, яка нагадувала про втрату власної самостійності, як гріх самогубства. І це зовсім не випадково, що українське селянство, зазнавши на своїй шкірі прикладної лекції російського колоніялізму у 1918-1919 рр., переймається національною ідеєю, фанатично і масово бере участь у повстанчих акціях проти окупантів уже тоді, коли війну проти українського національного уряду большевики успішно закінчили. Ще в 1923 р. повстанська боротьба в Україні триває. І так само триває повстанська боротьба басмачів у Середній Азії. У Грузії іде підпільна підготовка до повстання.

Ахіллесовою п'ятою комуністичної партії залишається те, що вона на всіх т. зв. «окраїнах» у величезній більшості складається з росіян. За визнанням Попова, у Азербайджані до 1919 р. в комуністичній партії основна національність — тюрки — майже ні в якій мірі не була представлена. (Н. Попов — «Національна політика советской власти». Москва-Ленінград, 1927, ст. 98). В Україні, в 1923-24 рр. було тільки 23% українців, і це тоді, як українського населення в республіці було понад 80% (там же).

Це створювало для Москви напружену ситуацію тривалого окупаційного режиму на окраїнах. Нечисленні комуністи з корінного населення національних республік відчували на собі не раз тиск тієї національної стихії, з якої вони вийшли, і перші кроки комуністичної партії в ряді республік позначені вже міжнаціо-

нальними зударями. Лідер грузинських комуністів Мдівані очолив грузинську партійну опозицію, яка носилася з думкою виступлення Грузії з ССРСР, але збереження підпорядкованості III Комуністичному Інтернаціоналові (G. v. Mende — «Der Nationale Kampf der Russlandtürken». Berlin, 1936. S. 156).

Вже на самому початку 20-х рр. видатний татарський комуніст Султан-Галієв, використовуючи партійний апарат, заснував конспіративну організацію з метою здійснення завдань пантуранізму. Його організація складалася з членів комуністичної партії і з безпартійних. Він нав'язав зв'язки з рухом басмачів та з закордонними прихильниками ідеї пантуранізму (Журн. «Революция и национальности», 1933, ч. II, ст. 108). В Україні оформлювалася в лиці Скрипника, Раковського та інших — націонал-комуністична опозиція.

Переважна більшість московської партійної верхівки не хотіла бачити небезпеки. Спираючись на розпаношений націоналізм партійної маси, поверталась вона до тих випробуваних методів панування, які застосовували чиновники за часів династії Романових. Розправ над грузинською опозицією перевів Ордженікідзе. Національні переконання своїх партійних колег він намагався здушити фізичними побоями.

В цей час Ленін уже був важко хворий. Віжки правління державою вже вислизали з його рук. Але він з почуттям наростаючого жаху вдивлявся у мрячливе майбутнє, яке, здавалось, не ворожило для модернізованої імперії нічого доброго. У передсмертних днях він да-

леко відійшов від багатьох своїх ілюзій, він зрозумів неможливість не тільки «швидкої ліквідації» націй, але й взагалі перестав думати про їх ліквідацію. Вірний своєму російському нутрові, він шукав способу збереження імперії і боявся, що ніякі поступки вже не задовольнять націоналів, у нього вже чутно лють до всіх тих, що в нестримному захваті своїм російським націоналізмом розперезалися на всю широчінь.

В цьому настрої складає він свої передсмертні заповіти для партії: «К вопросу о национальностях или об автономизации». Саме в той мент, коли у Москві відбувався тоталітарним способом організований акт найбільшої несправедливості, акт «об'єднання республік в ССРСР», як консеквентний вислід ленінської національної політики, сам надхненник цієї події лежав у ліжку, всіма залишений, переймався каяттям з приводу дотеперішнього стилю праці в національній ділянці і починав творити утопії ідеальної співпраці російських комуністів з націоналами. Він тішив себе марними надіями, що виростуть у лоні партії кадри, для яких буде чужою російська традиційна зарозумілість і хижі нориви імперіялістичної експансивності. Тим часом починав уже розуміти непривабливість наявної дійсності: советських умов існування націй.

За таких умов дуже природно, що «воля виходу із союзу, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездібним захистити російських іногородців від навали тієї істинно російської людини, великороса, шовініста, власне, підлотника і гвалтівника, яким є ти-

повий російський бюрократ». Слова ці були не тільки констатацією дійсності, вони стали і пророцтвом на майбутнє. Залишилися утопією надії на виплекання ідеального російського інтернаціоналіста, що своїм ідеалізмом і посвятою збереже імперію, яка стане раєм для інородців.

Ленін визнав, що в советських умовах російський шовінізм здобув широке застосування, констатував, що такі керівні діячі, як Сталін, Дзержинський, Орджонікідзе стали носіями цього шовінізму. Хворий вождь большевиків вимагав від партії, во ім'я збереження єдності советських республік, покарати належно цих діячів за їхню шовіністичну практику. Він ставив домагання забезпечити практичні заходи для розвитку національних мов. У крайньому разі, здавалося йому, треба піти на поступки республікам, передавши їм усі права самоуправління, крім міжнародньої дипломатії й оборони; ці останні ділянки державного життя у всякому разі повинні були б залишатися в руках Москви.

«К вопросу о национальностях и автономизации» — найцікавіший твір Леніна щодо національної проблеми. Найоригінальніший. Партії цей твір видався небезпечним, вона його десятки років не публікувала. Про нього лише глухо говорилося на XII партійному з'їзді, скликаному 17.-25. квітня 1923 р. Але на партійну верхівку нотатки хворого Леніна зробили велике враження. Незримий вплив їх відчувався на XII з'їзді партії.

З'їзд відбувся в атмосфері відчуття катастрофи, що насувається. Перспектива розпаду

СССР була відзначена, як можливість завтрішнього дня. Бухарін у своїй промові зазначив, що небезпека націоналістичних рухів в Україні, Туркестані, Грузії така велика, що коли не вдарити рішуче по російському націоналізмові, то місцеві націоналізми перехоплять впливи на маси і завалять советську систему. Раковський говорив з нервовою напругою: «Я починаю тривожитися за советську владу» («РКП-Сб. Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков)». Стенографический отчет. М., 1923, ст. 529).

Виступи «націонал - ухильників» були яскраві й вимогливі. Сталін, обвинувачений Леніном, мав центральну доповідь в національному питанні і двозначно лявірував. Велика більшість з'їзду уперто мовчала, і «націонал-ухильники» розцінювали цю мовчазність — як готовість йти далі битими шляхами російського централізму. Все ж таки націоналісти здобули на з'їзді часткові успіхи. В ухвалах, великодержавний шовінізм окреслено як головну небезпеку, вказано на konieczність ліквідувати фактичну нерівність севетських республік, відсунено в тінь офіційну тезу про советську федерацію як перехідний ступінь до повного унітаризму, дано невизначені надії на можливість дальшої державної децентралізації, наголошено потребу ширше втягати національні неросійські кадри в державні апарати республік тощо. Все це давало націоналам-партійцям бодрість і мінімальну площину легалізму для нерівної боротьби проти російських націоналістів, чим і насичується історія національних відносин в ССРСР з перемінними успіхами

і поразками для обох сторін приблизно до 1929 р. Але це вже новий поленінський період.

Російський месіянiзм — окрема широка проблема. Як явище XVI-XIX століть, він досить широко навітлений у науковій літературі (А. v. Ichelting, E. Sarkisyanz, H. Kohn та інші). Також і зв'язки російського месіянiзму з большевицькою доктриною і свідомістю вже не раз відзначалися, однак ще не є докладно простежені. Наш розгляд російських традицій у большевицьких розв'язках національної проблеми був би дуже не повний, якщо б ми не спинилися окремо на большевицькому месіянiзмі, про який ми згадували лише мимохідь.

Досить поширеною є думка, немов би творці жовтневої революції у перших етапах своєї діяльності відкидали російський націоналізм, цуралися його, заперечували йому права на існування.

У советській літературі перших років революції, дійсно, знайдемо багато гнівних філіпик на адресу російського націоналізму. Однак це не може служити доказом відсутності націоналістичного наставлення у большевиків. У них націоналістична свідомість знайшла для себе досконалі форми мімікрії, вміщаючися у російсько - пролетарському месіянiзмі. Це помітив іще П. Струве в 1911 р. Він писав про «месіянiстичну скаженину» большевиків (Струве — «Patriotica», ст. 43).

Російський імперіалізм царських часів дуже намацально переливається у пролетарський інтернаціоналізм на прикладах літературної творчості Маяковського і Блока.

Маяковський (1894-1930) привітав початок війни захопленими словами:

«Ще місяць, рік, чи два, але вірю: німці будуть розгублено дивитися, як російські прапори майорять на небі в Берліні, а турецький султан дочекається дня, коли за жалісливо (жалобно) померклими півмісяцями російський щит заблищить над брамою Царгороду». (В. Маяковський — «Полноне собрание сочинений», т. I. Будетляне, ст. 329).

Але, на думку Маяковського, це буде не лише завоювання: це буде оцасливлення людства. Бо в Росії народжується нова людина майбутнього; візник і кухарка стають особистостями, приносять на зміну «буржуазній гнилі» життєдайний оптимізм. Ці люди, що творитимуть світову історію — це мешканці Москви.

«Історія на листі, довжиною від Кронштадту до Баязету, кривавими літерами виписала матері — Росії метричне свідоцтво про народження нової людини. ...Російська нація, та єдина, яка перебивши піднесений кулак, може примусити довго посміхатися обличчя світу» (там же).

Це був в умовах царської Росії дуже окреслений націоналістичний месіянiзм. І він з новою силою і із тим самим змістом зазвучав у Маяковського тоді, коли він став першим найбільшим пролетарським поетом, коли він дуже тісно зв'язав себе з советською владою. У 1919 році Маяковський друкує свою поему «Потря-

саючі факти». Це палка візія перемоги Росії над усім світом. Штаб російської революції — Смольний — таємничою тінню проноситься над земною кулею, триповерховим маривом встає над Берліном і ставить там прапор советів, червоним світлом обгортає Париж і валить республіку, виводить народні маси з підвалів Лондону, летючим голландцем мчить над Атлантийським океаном, мов дракон, дихає вогнем на Америку. І Америка, яку вважали землею, виявилася порохом, і від подиху Смольного спалахнула. Намалювавши цю апокаліптичну картину, варту пензля московського іконописця XVI століття, Маяковський додає:

І якщо скиглить
міщухівська міль нам:
«Не захоплюйтеся Росією, запалені діти», —
Я
вказую
на цю історію зі Смольним.
А цьому
Я,
Маяковський,
Самовидець

(Маяковський: «Полное собрание сочинений», т. II, ст. 25-27).

Творчість Маяковського советська опінія тих часів сприймала з великим захопленням, не роблячи винятку і для його універсально-світового месіянзму. В цьому месіянзмі проти 1914 року поет майже нічого не змінив, додав лише дещо більше червоної барви зі своєї мистецької палітри.

Не менше яскраво в'яже стару російську месіянстичну традицію з большевицькою Ол. Блок (1880-1921, російський символіст, що досягнув зеніту слави ще перед 1917 роком). Його поема «Дванадцять» — це надхнений гімн бурхливому потокові російської революції, її стихійній силі, нестримному шалові руїни і насамперед — її претенсіям до всесвітності. До основне нищення старого ладу проголошується із бакунінським завзяттям, гасло розпалювання світової пожежі підноситься з тією релігійною екзальтацією, яка так характеризує багатьох слов'янофілів XIX стол. Образи красногвардійців, які на своїх багнетах несуть у світ червону правду, оповиті німбом апостольства, і попереду їх ступає — Ісус Христос з рожевим вінцем на чолі....

Большевицьку революцію тут оспівано як нове релігійне откровення для людства.

Тісно пов'язана з цим поема «Скити», наповнена напруженою готовістю до експансії. Це заклик нової большевицької Росії до Заходу, заклик до братнього скорення перед ідеєю більвізму і страшні загрози для тих, хто не схоче прийти в обійми російського колоса. І «Дванадцять», і «Скити» уже в перших роках революції були зустрінуті в большевицькій Росії з надзвичайним захопленням. Ці твори передруковано багато разів, у столичних і провінціальних виданнях, про них виникла відразу критична література. Це свідчило, що Блокові вдалося відбити ті настрої, якими жив большевицький експансіонізм з перших днів своєї перемоги в Росії.

Блок зрозумів інтуїтивно, що большевізм

є тим заштриком у тіло імпері, який оберігає її від поділу на окремі національні організми. У статті «Інтелігенція й революція» він пише:

«Мир і братерство народів» — ось знак, під яким проходить російська революція. Ось музика, котру повинні чути ті, що мають вуха». Проте «братерство» він розуміє як засіб збереження імперської цілості: «Росії судилося пережити муки, приниження, поділи; але вона вийде з цих принижень новою і — по-новому — великою» (А. Блок — «Собрание сочинений», т. VIII, Ленинград, 1936, ст. 47).

Блок був невід'ємною часткою старої дореволюційної російської культури. Він завершував собою довгий ланцюг блискучих імен російської класичної літератури. А разом з тим він у своїх настроях на схилі життя, у своїй інтуїції — людина, що неподільно на певний час віддалася течії більшовізму.

І більшовицькі писання Блока — це не тільки література. Це дієва політична пропаганда, яка проклала шляхи московському експансіонізму. Промовистий доказ цього знайдемо у книзі проф. Малкіна «Русская литература в Галиции» (Львів, 1957). Після падіння російського самодержавства нечисленні кола галицьких москвофілів опинилися в цілковитій розгубленості: вся їхня москвофільська ідеологія, тісно зв'язана з монархізмом, здавалося, лежала в руїнах. Але як тільки з'являються «Дванадцять» Блока, галицькі москвофіли, переважно священики, із захопленням вітають цей твір і на ньому ґрунтують своє нове москвофільство, зафарбоване вже червоним кольором.

Релігійну поволоку російського месіанізму

знаходимо не лише у Блока. Її відбивають і російські офіційно-політичні видання.

У зв'язку з укладенням Берестейського миру, в часописі «Ізвестія», 23. лютого 1918 р. з'явилася стаття під велемовною назвою «Розп'ята Росія». В ній читаємо:

«Росія вибрала той шлях, який вона повинна була вибрати з того часу, коли вона відмовилася назавжди від хижачтва і гвалту своїх панівних клас... Серед крику і «ворожої» і «союзницької» буржуазії, серед зради і злоби власних буржуа йшла своїм хресним шляхом російська визвольна загальнолюдська революція. Йшла, йде і буде йти, не зважаючи ні на що. Хай сиплеться град погроз і прокльонів занепокоєних обивателів на тих людей, що мають мету визволення світу від жаху буржуазно-імперіялістичного ладу. Хай усі й відкриті і заховані вороги советської влади використовують нагоду і мішають з болотом імена людей, ще бажать щастя всій пригнобленій людськості.

Якщо є на світі справедливість, якщо не остаточно знищена правда, буде ясным для всіх безсторонніх людей, що Росії судилося в світовій історії відіграти ту велику роль, що її відіграла в історії світу наука перших християн».

Традиція російської месіаністичної фрази тут виступає наявно. Але закваска цієї традиції виступає також і у Леніна, і в Сталіна.

Якщо придивимося до писань Леніна і Сталіна, то за їхнім постійним наголошуванням науковости соціалізму, за їхнім підкреслюванням «об'єктивних закономірностей», які нібито вазначають прихід соціалістичної дійснос-

ти, бачимо пов'язаність їхніх теорій з російською месіянстичною свідомістю, прибраною в нову «пролетарську» одіж.

І цей російський месіянзм тісно лучиться з їхньою теорією національного питання. Вірніше — їхня теорія національного питання стає знаряддям здійснення світової місії Росії у переведенні світової революції.

Ленін і Сталін з великою енергією ставлять гасло національно - визвольної боротьби і гасло державного відокремлення колоній і напівколоній у масштабі світовому. Світове розв'язання національної проблеми через соціалізм підноситься як пориваючий заклик для росіян, який водночас має бути демобілізуючим чинником для націй колишньої Російської імперії у їхньому намаганні вирватися з-під опіки Москви.

Сталін говорить про історичну конечність підтримки Росії з боку інших гноблених у минулому царатом народів. Росія стала «вогнищем світової революції». Тим самим вона стала у свідомості Сталіна центром світового прогресу і руху людства вперед. Але Сталін певен, що без підтримки інших націй, російська революція загине. Сталін хоче переконати повсталі проти Росії народи, що вони без росіян неминуче стануть здобиччю хижих західних імперіалістів (Сталін — «Сочинения», IV, ст. 351-353).

Зростання національно - визвольних рухів у воєнних і повоєнних роках так у Європі, як і в Азії та Африці, використовують теоретики большевізму як доказ впливів російської революції у світовому масштабі. На думку Сталіна, Советська Росія «надхнула», «розбудила» на-

роди Сходу, створила «спільний фронт пригноблених націй від Ірландії до Індії» (там же, ст. 36-37, т. V). Ленін висловлює сугестію, що національні рухи мають перспективи лише в союзі з Росією, без якої їм «немає рятунку» (Ленін — «О национальиом и национально-колонияльном вопросе», ст. 514).

Цим для Леніна визначається також і політика стосовно націй, раніше пригноблених царатом. Росія має показати зразки розв'язання національної проблеми перед усім світом, створити спокусу, перед якою не могли б устояти нації, поневолені іншими європейськими державами. Само собою розуміється, що це вже від початків поклато відбиток на характері советського здійснювання національної політики: в ній мало виступити на поверхню все те, що може бути демонстративним, в ній мали висунутися риси яскраво-пропагандивні, присутне ж глибинне розв'язання національної проблеми, всі будні з їх невідрадною дійсністю, залишалися у постійній мінливості, як рівнодіюча компремісу між Москвою і націями, в залежності від силових співвідношень у кожному історичному відтинку часу.

Царська Росія бачила патос своєї експансії на Сході. Туди були спрямовані російські зусилля протягом ряду століть. І туди, чим далі, то більше зверталася обличчям російська комуністична партія, там бачила вона головні свої резерви для здійснення своїх світових завдань. Угода з Персією 1921 р. з відмовленням від претенсій на одержання боргів, які мала перська держава перед царською Росією, відступлення персам залізниць і шляхів, збудова-

них царатом на перській території (Н. Kohn — «Die Slaven und der Westen», Wien-München, 1956. S. 240) — все це мало бути лише засобом широкої пропаганди на Сході для здобуття моральних позицій серед азійських народів, відступ на окремих ділянках робився для уможливлення загального наступу.

Східня політика розгорталася з величезними аспіраціями. За часів Леніна скликано двічі з'їзди Сходу, організовано у Москві Центральний Інститут живих східніх мов, завданням якого було готувати провідні комуністичні кадри для всього Сходу.

Особливість советського російського месіанізму полягає в тому, що він для здобуття впливів у світі з самого початку радо послуговувався агентурним елементом з поневолених націй. Цим людям доручалося висловлювати «радість народу» з приводу визволення, принесеного росіянами, і переконувати закордонну опінію у визвольній місії росіян.

Яскравим прикладом цього є відозви I З'їзду советів Киргизької Соціалістичної Советської Республіки, що їх видано 3. листопада 1920 р.:

«Єдина країна у світі, яка знищує пригноблення людини людиною — це Росія — писалося у відозві. — Вперше в історії людства з'явилася країна могутня, сильна і з міцною робітничо-селянською владою, яка не прагне до панування над іншими країнами, а навпаки, готова у всякий час найбезкориснішими чином подати руку помочі всякому іншому народові, що бореться за своє визволення... Без всякої боротьби з нашого боку, тільки на підставі ви-

словленого бажання киргизького народу, організуємо ми зараз нашу Сов. Республіку. Ми даємо бути у федерації з Советською Росією, як наші брати башкири, татари, туркестанці і ін... Знаходячися на окраїні Азії і маючи тісний дотик до народів Сходу, ми, киргизи, будемо передавачами революційного впливу Росії на Схід... Вливаючися в ряди Російської Советської Федерації, КССР сподівається стати революційною школою для всього Сходу» («Пол. сов. власти»..., ст. 46, 48).

Перший з'їзд Советів Киргизії був з'їздом партійців. Комуністична партія у цій країні була дуже нечисленна. Але і в цій «Киргизькій партійній організації» киргизів було лише 5% (Попов, ст. 98).

Таким чином голос народу підмінено голо-сом незначної групи російських агентів, але декларації вийшли голосні і претенсійні.

І це символічно для всієї національної політики большевиків. Голосна претенсійність. У цьому також одна з найміцніших російських історичних традицій...

